

Неоспорна је заслуга друга Мирка Ћуковића што су материјали који говоре о народноослободилачкој борби у Санџаку прикупљени, савесно и непристрасно обрађени и у виду ове књиге обезбеђени генерацијама као солидан материјал за даље научно студирање и уметничко обликовање. Поред ангажовања већег броја другова и другарица учесника у народноослободилачкој борби, залагање и напори Мирка Ћуковића свакако су утицали да се ово заврши како треба и на време.

Захваљујући подацима који су дати у овој књизи осветљена су сва крутшија збивања и значајнији momenti који су утицали на развитак борбе и који су деловали на успостављање одређених односа у тој борби. Тек тако прикупљен и сређен материјал може оправдати напоре, а уложени рад одговорити намењеној сврси. То је са овом књигом. у којој је изнет преглед народноослободилачке борбе у Санџаку, постигнуто.

Ова књига, која верно и објективно приказује догађаје, враћа нас у минута времена. Многима од нас, живим учесницима, ко зна по који пут поново се намеће питање како се могло десити, који су били фактори који су деловали на то да људи Санџака утлавном неписмени сељаци, васпитани у духу косовског мита, Светог Саве, Ђурђевих Стубова, Милешева и Сопоћана, у духу мита о српству и православљу, у духу прве српске државе и старог Раса, у присуству свега оног што значи четништво и што гура у четнике, тако мало покажу интересовања за четништво и тако рећи га одбаце. То питање нам се намеће само по себи, поготову када знамо да је Санџак кроз векове био постојбина хајдука и четника, да је хајдуковање и јатаковање била „врлина која је красила људе“. Ако се овом додају још и чињенице да у Санџаку тако рећи није ни било организације КПЈ, изузев појединачних чланова и неколико основних организација у Бијелом Пољу, Пљевљима и Пријепољу, онда ствар постаје још занимљивија.

Веома је важно и то, да су слично четницима, и још горе, пропхле и усташе. Сви покушаји усташа да придобију муслимане из Санџака за себе и да их поведу у борбу против Срба, у првом реду против партизана, остали су безуспешни.

Тако рећи сасвим одбијене, усташе су биле принуђене још у другој половини 1941. године да се одрекну Санџака и да га за увек напусте. Муслиманска реакција, која је била везала све своје наде за усташе, наједном се нашла усамљена и, разуме се, сасвим је пргашга окупатору. Окупатор је то добро искористио, па је од њих формирао специјалне јединице од којих је једне слао на Источни фронт а друге су харале и палиле по српским селима. Тако су почела масовна убиства и паљевине, у којима је поубијано много жена и деце и попаљено више десетина хиљада кућа и других зграда.

Људи Санџака не само што нису радо полазили са четницима него их четкици нису могли ни силом натерати да им приступе. Ни на какав одзив нису наилазиле ни мобилизације у име краља и отаџбине. Насупрот томе, људи су се масовно опредељивали за партизане где год су стизале јединице народноослободилачке војске или партизански агитатори.

Тако су са подручја само четири бивша мала среза, где није било више од 120.000 становника, формиране три бригаде и од њих комплетна 37. дивизија.

Напуштени од народа, помогнути и наоружани од Немаца и Италијана, четници су почели да пале муслиманска села и убијају муслимански живаљ. Тешки су њихови злочини. Много је побијених и покланих муслиманских жена и деце које су пале као њихове жртве. Сва муслиманска села до којих су дошле четничке формације попаљена су и уништена.

Изгледало је да је почело баш онако како су желели окупатори и домаћа реакција.

Оружани устанак против окупатора није почео истовремено у лето 1941. године у свим крајевима Санџака; у једном делу га није ни било. Није био организационо повезан и координиран. Подизао ое устанак, почињало се са борбом, а како није било ни војничког, ни политичког руководства за цело подручје које би прихватило, организовало и наоружало људе, долазило је до неизвесности и бесперспективности, па су се људи враћали кућама. Окупатори су их уз помоћ домаћих издајника хватали и убијали.

У међувремену реакција, повезана са окупатором, сређивала је своје редове, стварала своје оружане формације и почела да врши незапамћене злочине.

Међутим, на територији где је било партизанских јединица и где су стваране организације КПЈ није тако рећи било, или је било веома мало, међусобних борби Срба и муслимана. Где је покрет био развијен, муслимани су такође приступали партизанским одредима. То је нарочито био

случај са муслиманима у западном делу Санцака: у Новој Вароши, Бијелом Пољу, Пљевљима, Пријепољу и Прибоју.

Разуме се, у оним крајевима где није било народно-ослободилачког покрета, масе су подлегле пропаганди окупатора и домаће реакције.

Наравно, било је људи и породица које су се одређивале и за четнике и за усташе, али таквих је било далеко мање него што се могло очекивати.

Многе чињенице говоре да су биле изневерене истовремено и скоро подједнако наде и српске и муслиманске реакције.

Јачању четника није много користила ни помоћ коју су добијали из Црне Горе и Србије. Дража Михаиловић планирао је да од Санцака створи своје упористе, па је после повлачења партизанских снага из Нове Вароши у фебруару 1942. године и сам дошао у Нову Варош у пролеће исте године и довео своју такозвану Врховну команду. Међутим, пошто је видео да ствари не иду како би он хтео и пошто се осећао несигурним, он се у лето преселио у Црну Гору, у Колашин, и тамо остао до априла 1943. године, када је и отуд морао да бежи због наступања оперативних јединица Врховног штаба НОВ Југославије.

Према томе, сва четничка настојања нису могла да одврате расположење маса од борбе за слободу. И за онај део који се определио и ступио у четнике добијао се утисак као да се једном ногом налази изван њихових редова.

У Санцаку нема примера да су се породице одређујући се и ступајући у четнике пошле у борбу да се бију, на живот и смрт као што је то био случај са многим појединцима и породицама које су приступиле партизанима. Многи људи полазећи у партизане повели су и своје породице, све оно што је могло да носи пушку, па често и оно што још није било дорасло за њу, дакле људи су се свесно одлучили за борбу која је им донесе или победу или смрт и то не само њима као појединцима него и целој породици. Таквих примера код четника у нашем крају уопште није било. Не може се рећи да није било људи који су били одани четничком покрету, који су били сурови и безобзирни према свему и свакоме. Било је појединаца који су клали, премлаћивали, палили и самим тим везали своју судбину за четничко, али ипак највећи део таквих чинио је то из неке рачунице. Ту није било, и није ни могло бити оне љубави, оне привржености борби која им је постала животни циљ, као што је било код партизана и то масовно. И није се такав однос према народноослободилачком покрету јављао само код селџака, мада је тога највише било код њих, него су и из градова читаве породице учествовале у борби. Тако је из породице гроте Јевстатија Караматијевића сед-

моро погинуло у току народноослободилачког рата, из велепоседничке породице Стевовића такође их је седморо погинуло, а из породице Борисављевића шесторо, из занатске породице Мусића погинуло је деветоро чланова итд. Ово није био само случај са породицама из Нове Вароши. Таквих је породица било и из Бијелог Поља, Пљевалја, Пријепоља и Прибоја.

Без сумње је више фактора утицало на опредељивање и овакво држање људи у овом крају. Један од крупних разлога који је деловао на њихово опредељивање била је и вековна беда и неправда која је чињена према њима. При крају турске владавине Сагадак је служио као коридор преко кога су Турци једино могли да одржавају везе са својим поседима у Босни и Херцеговини, због чега су они ту територију по сваку цену хтели да имају као своју. Зато је овај крај дуго крварио и последњи је ослобођен од турске окупације.

После ослобођења од Турака, Сагадак је српским владама служио као монета за политичка поткусуривања. За време краљевине Југославије Санцак је претворен у југословенски Сибир, где су ондашњи режими прогањали своје противнике, напредне људе, а у првом реду комунисте. Али управо ти људи били су први мисионари комунистичких и других прогресивних идеја, поред радничке и студентске омладине из Санцака, која се школовала и већином радила у другим крајевима земље, откуда долазећи у Санцак, доносила или ширила напредне идеје.

Тако је, стицајем околности, Санцак као беспутни крај био одсечен од света, заостао и примитиван. Баш због те своје вековне заосталости и беде био је место где су долазили најнапреднији људи оног времена.

Одласком турских освајача из Санцака, за људе тога краја настале промене нису значиле ништа ново, никакву промену на боље. Уместо турске дошла је нова власт, која је постојећу беду још повећала. Зато ни после ослобођења од Турака, као ни раније све до наших дана, Санцак није био без хајдука и одметника. Хајдучија је била израз незадовољства коју је народ тога краја показивао према неправди која му је чињена. Зато народ ни у току последњег рата није могао очекивати ништа добро повратком на старо или на ма пгга друго што би личило на старо. Он је тражио излаз у новом. Веровао је у оно што му говоре комунисти, зато је и похрлио у партизане.

То је био један од крупних разлога који је утицао на опредељивање људи.

Други крупан разлог била је окрутност и нечовечно понашање окупатора, који су свакодневно палили и убијали, уз непосредно учешће домаће реакције у тим злочинима.

Народу су импоновали и он се поносио оним борцима који су се борили против тога — партизанима.

Карактеристично је да су старији људи и омладина до 25 година, са малим изузецима, били одушевљене присталице партизана, а сви или највећи део оних пгго су роварили и шпекулисали, и издајници били су између 25 и 50 година старости.

Разумљиво је да је пресудни фактор који је утицао на опредељивање људи била КПЈ, њене идеје и њени чланови и симпатизери који су те идеје ширили и за њих се у првим редовима борили. Чињеница да су поред хил>ада изгинулих комуниста погинула и четири секретара Обласног комитета КПЈ за Санџак говори о беспошtedној борби, њеној тежини и величини.

Међутим, иако је у почетку устанка било мало комуниста, иако су они морали истовремено и да подижу и да развијају устанак, њиме руководе и да стварају организације КП, треба нагласити да је углед и утицај Партије на масе био изванредно велик и одлучујући за оријентисање људи, па зато, ма колико то изгледало невероватно, није било тешко истовремено успешно обављати све те задатке.

Комунисти из Санџака испунили су те задатке часно и на тај начин спасли од заблуда и пропасти многе хиљаде људи из овога краја.

Оцењујући рад комуниста у Санџаку, секретар ЦК КПЈ друг Александар Ранковић у писму другу Титу од 26. маја 1942. године пише:

„Напуштањем Санџака био би јако отежан рад наших партијских организација, а кадрови доведени у тешку опасност. Наш политички утицај у Санџаку у последње време јако је раширен. Али упркос томе четничке банде би успеле да задају ударце нашим партијским организацијама у случају повлачења наших одреда, јер би онда то био (њихов) једини задатак и несметано би га обављали”.

Ове оцене које је тада дао друг Ранковић обавезују све комунисте који су тамо радили, а поготово оне који су били на руководећим местима, да кажу да је таквом раду и резултатима много допринела помоћ коју је пружио ЦК КПЈ. За руководство из Санџака била је од изузетног значаја помоћ коју му је указао ЦК приликом свог бављења у овом крају, после повлачења из Ужица. Та помоћ састојала се у анализи ситуације настале нападом на Пљевља и преласком партизанских снага из Србије у Санџак,

## УВОД

О улози Санцака у прошлости данас се веома мало зна иако је он још од најстаријег времена био важно политичко, стратегијско и економско подручје. На овом подручју стицали су се и укрштали трговачки путеви који су повезивали источни и југоисточни део Балканског полуострва са западним земљама Европе. То подручје било је насељено још пре доласка словенских племена. О томе говоре разни остаци грађевина, споменика и надгробних плоча око Пљеваља, Новог Пазара, Нове Вароши и у долини реке Лима. У овој области била је граница између Римског и Византијског царства, па су се на њој налазила византијска и римска насеља.

На територији данашњег Санцака формирана је Средином XII века прва српска држава, која се даље ширила на југ, исток и север. Турци су касније са те територије вршили освајачке походе на Босну, Херцеговину и Црну Гору. Они су тек у XVIII веку из политичких, стратегијских и економских разлога основали санцак за област која се простире између Србије, Косова и Метохије, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Он је припојен Босанском вилајету као шести санцак. Политичко и административно седиште новог санцака био је Нови Пазар<sup>1</sup>.

Једино је овај крај наше земље задржао до данас име Санцак, иако га је добио касније него други. То је због тога што је Новопазарски санцак играо важну улогу у међународним односима и био разлог спорова између Турске, Србије, Аустро-Угарске и других европских држава, нарочито за време и после Берлинског конгреса, па све до

<sup>1</sup> Санцак је представљао одређену територијалну административну област. У војничком смислу име санцак значи застава. Турци су на освојеној територији Византајског царства затекли војне организације „теме“, које су за одбрану државе или за ратне походе давале одређену војну јединицу. Они су задржали затечену организацију, али су јој дали своје име. У прво време и код Турака је име санцак представљало војну територијалну област са одређеним бројем људи под заставом. Касније, при подели царства на управне подручја, име санцак је задржано и представљало је управну област Другог степена.

1912. године, када су га српска и црногорска војска ослободиле од Турака. Новопазарски санџак је налазио места у текстовима међународних уговора и конвенцијама, у текстовима државних нота, у извештајима и чланцима многобројних европских дневних и периодичних листова и посебних расправа. Тако је то име ушло у речнике и лексиконе свих европских народа. После ослобођења ове области од Турске, име Новопазарски санџак, касније Сашдак, задржало се и даље у нашем речнику, али оно данас означава само одређену територију.

Санџак је више пута пустошен за време дуге турске владавине и становништво се расељавало у друге крајеве. Кроз Санџак су делом прошле и две велике сеобе: једна 1690. године под вођством пећског патријарха Арсенија III Чарнојевића и друга 1737. под вођством патријарха Арсенија IV Јовановића.

Кад је Аустро-Угарска после Берлинског конгреса, окупирала Босну и Херцеговину, њена војска је посела Прибој, Пријепоље и Пљевља. Тада је Санџак за Турску изгубио ранији значај, представљајући сада истурену граничну област према Србији, Аустро-Угарској и Црној Гори. Турска је због тога 1880. године поделила Новопазарски санџак на Пљевалки и Сјенички санџак.

Окупацијом Босне и Херцеговине Аустро-Угарска је Санџак сматрала својом територијом. То се јасно види и из тајне конвенције са Србијом од 28. јуна 1881. године, којом се Србија обавезала између осталог да „неће трпети никакве политичке, религиозне или друге смутње које би биле уперене против Аустро-Угарске монархије у Новопазарском санџаку". Аустро-Угарска се обавезала да се неће противити и да ће код других сила „помагати Србију ако она евентуално дође у положај да увећа своју територију на југу изван Новопазарског санџака".

Аустро-Угарска је од 1900. године припремала трасирање железничке пруге преко Новопазарског санџака, а почетком 1908. године објавила план изградње ове пруге од Увца до Косовске Митровице. Ово је изазвало узнемиреност и на Балкану и у Европи, нарочито у Русији. Аустро-Угарска влада је саопштила српској влади да изградња ове пруге има културни и мирољубиви циљ. Она је том приликом обећала да ће помоћи Србији код Порте ако буде желела да изгради јадранску железницу преко Косова. Међутим, аустројски лист „Пестер Лојд" тада је писао:

„... Та нам железница отвара Новопазарски санџак, укратко целу западну Турску, даље Јејејско море а на тај начин и источно корито Средоземног мора и у вези с тим Суецки канал итд.

Добијајући ту одушку наравно да добија и наш политички утицај, који с оне стране Лима има више политичких конкурената".

Питање ове железнице постављало се и преко штампе у Русији, Француској, Италији, Енглеској и других земаља. Читаво европско јавно мњење је тада, осим аустроугарске и полузванично немачког, устало против аустроугарске политике на Балкану уопште. Тако је питање Новопазарског санџака постало једно од најактуелнијих међународних питања. Оно се постављало и пред парламентима и владама европских земаља, које су биле принуђене да заузму јасан став. Расправљање о санџачкој железници трајало је све до половине 1908. године, када је прекинуто избијањем младотурске револуције.

Одлуком о анексији Босне и Херцеговине од 5. октобра 1908. године Аустро-Угарска је одлучила да повуче своје гарнизоне из Санџака. У протоколу који је потписан између Аустро-Угарске и Турске 21. фебруара 1909. године стоји и следеће:

„Аустро-Угарска изјављује да се изричито одриче свих својих права, а која су јој била дата у погледу некадашњег Новопазарског санџака Берлинским уговором и Цариградском конвенцијом од 21. априла 1879. године".

Србија и Црна Гора ослободиле су Санџак у јесен 1912. године. У његовом ослобођењу учествовали су и санџачки устаници. Они су три месеца пре доласка српске и црногорске војске нападали турске гарнизоне и водили жестоке борбе, ослобађајући поједина места. Санџак је после ослобођења припао једним делом Србији, а другим делом Црној Гори. Међутим, и Србија и Црна Гора нису стигле да ишта измене у економском погледу. Стари чифчијски односи и даље су остали на снази, мада су сељаци престали да дају четвртину агама и беговима. Једино су на кратко време успоставиле административну власт.

Избијање првог светског рата 1914. године омело је стабилизацију нове власти у Санџаку и одотожило решење аграрне реформе. И људи из Санџака учествовали су у томе рату. Велики број их је изгинуо у земљи, док су се водиле борбе против освајачких аустро-угарских трупа, изванредан број је био заробљен, а остали су се повукли са српском војском и касније учествовали у пробоју солунског фронта.

Окупатор је настојао да у Санџаку затрује односе између Срба и муслимана. Он је омогућавао агама и беговима да од сељака убирају четвртину. Окупационе власти нису спречавале убијање Срба, која су вршена из освете

и у циљу плачке. Оне су 1916. године масовно одводиле Србе у логоре. Окупационе власти су организовале течајеве за муслимане, а нарочито за хоће из тадашњих срезова дежевског, штавичког и сјеничког, на којима се учила латиница. Међутим, ти курсеви нису имали никаквог успеха.

Веома важна акција окупатора у Санцаку била је пријављивање добровољаца муслимана за фронт. Истицана је парола: „Ко је Турчин нека се јави у добровољце". У првој акцији одазвало се неколико хиљада људи, али су друге биле слабије и окупатор је био принуђен да мобилише нове „добровољце" и шаље их на фронт.

Окупационе власти су 1917. године организовале конференцију представника муслимана Санцака. Конференција је одржана у Сјеници и трајала је три дана. На крају је донета резолуција којом се тражило одвајање Санцака од Србије.

За време окупације по Санцаку су плачкале и вршиле разбојништво групе качака, а нарочито на територији дежевског, штавичког, сјеничког и бјелопољског среза. Ове групе су говачкале српске и муслиманске породице. У таквим приликама Санцак је дочекао јесен 1918. године.

Санцак је и у другом светском рату играо значајну улогу. Он је за окупатора представљао важно стратегијско подручје. Око њега су се отимале хитлеровска Немачка и мусолинијевска Италија, око њега су се отимали и албански квислинзи, а и домаћи издајници: усташе с једне, и недићевци и четници Драже Михаиловића, с друге стране.

Санцак је имао и посебну стратегијску и економску улогу у нашој револуционарној ослободилачкој борби Његов већи део је неколико пута био слободна територија у току четворогодишње народноослободилачке борбе. Јединице народноослободилачке војске Југославије су у Санцаку водиле жестоке борбе, одмарале се на територији Санцака, припремале се и одатле полазиле у офанзивне операције против окупатора и домаћих издајника ван ове територије. Трупe окупатора и домаћих издајника прелазиле су више пута преко Санцака у току народноослободилачке борбе а нарочито за време офанзива, које је предузимао окупатор у зиму и у пролеће 1942. године, у пролеће и јесен 1943. у пролеће и лето 1944., затим у јесен 1944. и почетком 1945., при повлачењу немачких трупа из Грчке. Четници Драже Михаиловића настојали су да у Санцаку створе своје упориште у борби против Народноослободилачке војске Југославије.

## САНЦАК ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

### ПОЛИТИЧКО СТАЉЕ У САНЦАКУ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ДО 1929. ГОДИНЕ

Санцак је после Првог светског рата био подељен, у административном погледу, на осам срезова: бјелопољски, дежевски, милешевски, нововарошки, пљеваљски, прибојски, сјенички и штавички. Границе ових срезова остале су исте као и оне које су биле последњих година турске владавине. Површина територије Санцака износи 7.096 км<sup>2</sup>. Од тога је обрадиве земље (њиве и ливаде) 130.799,90 ха, а остало земљиште се налази под шумом, пашњацима, утрином или је неплодно. На овом простору према попису становништва из 1921. године живело је 167.632 становника.

Ова област је ушла у нову државну заједницу југословенских народа као заостало и сиромашно подручје. Аграрни односи су у правном погледу били исти онакви какви су постојали и приликом ослобођења Санцака испод турске владавине 1912. године. Под општим притиском сељачких маса донете су 1919. године „Претходне одредбе закона о аграрним односима“. Овим одредбама сељаци новоослобођених крајева били су привремено ослобођени обавеза који су им били наметнути раније велепоседничким и чифчијским односима. Њима није било потпуно решено аграрно питање. Сва питања у вези са накнадом и исплатом одузете земље бившим велепоседницима, агама и беговима остављена су да се касније реше законом. У прво време је одређена извесна сума новца као аконтација за исплату одузете земље. Поред тога, „Предходним одредбама закона о аграрним односима“ није свим велепоседницима, агама и беговима, одузета сва земља, мада се они сами са својом породицом нису бавили земљорадњом већ су је обрађивали пољопривредни најамници.

Када су се 1918. године аустро-угарске трупе повукле из Санцака пред наступањем српске и савезничке војске

извршени су у неким местима прави погроми хрватив муслиманског становништва. Неодговорни елементи су уз подршку неких среских начелника, образлагали такав поступак ставом једног дела реакционарних ага и бегова према Србима за време аустроугарске окупације. Они су убијали, пљачкали и протеривали читаве породице са имања. Погроми су нарочито добили драстичне облике у бјелополском срезу.

Радикална и Демократска странка отпочеле су још 1919. године формирање својих организација у Санџаку. Ове две странке су, по утицају на српско становништво, остале главне политичке организације све до завођења шестојануарске диктатуре. За Радикалну странку је у првим изборима за уставотворну скупштину, 28. новембра 1920. године, гласала већина муслимана, док се за Демократску определила већина Срба. Демократска странка је тада била за решење аграрног питања без давања икакве накнаде за земљу бившим агама и беговима. Радикална странка је сматрала да за земљу одузету аграрном реформом треба дати одређену накнаду (ренту).

Оснивањем Џемијета<sup>1</sup> већина муслимана у Санџаку била је уз ову политичку организацију. Нешто утицаја имала је Југословенска муслиманска организација у Прибоју, Пљевљима, Пријепољу и Новој Вароши. Јачање Џемијета помагала је и Радикална странка. Она је то чинила да би ослабила Демократску странку, која је имала јачи утицај на српско становништво него Радикална странка, као и да одвоји муслимане и Турке у Македонији, Косову и Метохији и Санџаку од Југословенске муслиманске организације у Босни и Херцеговини. Радикална странка је рачунала да ће се споразумети са вођством ове организације и да ће помоћу њега имати доминантан утицај на муслимане поменутих подручја. Бивше аге и бегови имали су утицај у Џемијету па су они преко овог свог политичког удружења и постављали решаваће својих питања, а у првом реду питање накнаде за земљу одузету аграрном реформом.

Први општински избори одржани су 1920. године. На овим изборима победили су углавном кандидати Демократске странке у оним општинама где је била већина српског становништва, а Џемијет тамо где је била већина муслиманског становништва. Радикална странка је ове последње сматрала својим кандидатима. Те године су 28. новембра одржани и избори за уставотворну скупштину. У источном делу Санџака Радикална странка је добила два мандата, Де-

<sup>1</sup> Џемијет (заједница, удружење) је била политичка организација у Санџаку, Косову и Метохији и Македонији чији је задатак био да се бори за очување интереса муслиманске градске буржоазије и земљопоседника против аграрне реформе и колонизације.

мократска један и Комунистичка један,- док је у западном делу све мандате добила Домократска странка.

На општинским и парламентарним изборима 1923. године Џемијет је однео значајну победу. У дежевском и штавичком срезу ни Радикална ни Домократска странка нису поред Џемијета могле доћи до изражаја. Џемијет је ушао у скупштину са 14 посланика. Радикалној странци се супротстављала јака опозиција у скупштини. Да би придобио посланике Џемијета, Никола Пашић је понудио њеном вођи Ферхатбег Драги сто милиона динара да подели агама и беговима у Македонији, на Косову и Метохији и у Санџаку на име обештећења за земљу одузету им аграрном реформом. Ферхатбег Драга је, поред ове суме, затражио и отварање албанских школа, помоћ верским школама и извесну аутономију Косова и Метохије. Радикална странка није могла удовољити овом захтеву, па је настојала да ликвидира Џемијет.

Радикална странка је за време борбе против Џемијета вршила терор над муслиманским становништвом у дежевском, штавичком и делом сјеничком срезу. Она је као владајућа странка спроводила тај терор преко својих партијских организација и преко полицијског апарата. Чак и ка дан избора 8. фебруара 1925. године, агитатори Радикалне странке су организовали батинање муслиманског становништва по улицама неких вароши и демолирање муслиманских занатских и трговачких радњи. Радикална странка је у овома крају после тих избора изашла као победник, а Џемијет је престао да постоји.

Престанком рада Џемијета као политичке организације отпочела је борба између Радикалне и Домократске странке за муслиманске масе, а нарочито у источном делу Санџака. Муслимани су и даље остали уз прваке Џемијета и они су се у изборима опредељивали час за Радикалну а час за Домократску странку. Југословенска муслиманска организација наетојала је да прошири свој утицај и на муслимане у Санџаку. Она је у томе и имала извесног успеха.

Ово стање је прекинуто завођењем шестојануарске диктатуре 1929. године, када су распуштене све политичке партије у земљи. Шестојануарска диктатура је у почетку поклањала малу пажњу Санџаку зато игто у њему нису постојале организације Комунистичке партије и што су буржоаске опозиционе странке биле неактивне. Режиму шестојануарске диктатуре Санџак је послужио као погодан терен за интернирање политичких противника и за премештање непожељних службеника.

\* На листи Комунистичке партије кандидовао се Етхем Бунбуловић, који је после „Обзнане“, када је забрањена Комунистичка партија, отишао у Скопље и приступио Џемијету.

## ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ И КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНО, ЗДРАВСТВЕНО И СОЦИЈАЛНО СТАЊЕ НАРОДА У САНЦАКУ

Санцак је после десет и више година постојања Југослав, је представљао неразвијену и заосталу област како у привредном, тако и у културно-просветном и здравственом погледу. Домаћег капитала скоро да није ни било, осим ситнијег, уложеног у трговину. Капитал из других крајева наше земље нико није улагао. У саобраћајном погледу ова област је била негговезана са осталим крајевима Југославије. Преко територије Санцака нису пролазили ни железница ни модерни путеви. Цео саобраћај је дуго обављан углавном на стари кирицијски начин. Због свега тога Санцак се веома споро ослобађао своје вековне заосталости и примитивности. Становништво је већином задржало стара схватања у привреди, у култури и просвети, у хигијенским условима живота и рада. Тек после 1933. године отпочели су се градити модернији путеви. Али се њима за све време постојања предратне Југославије саобраћај обављао сељачким дрвеним колима са воловском а нешто касније коњском запрегом. Камсионски саобраћај је нешто појачан после 1936. године, али и тада само за удаљенија места. У таквим условима није ни било могуће улагање средстава за подизање индустријских предузећа. Тако се о некој индустрији и њеном развитуку у Санцаку између два рата не може ни говорити. Још 1930. године у целом Санцаку су постојала два незнатна погона за производњу електричне енергије, и то један у Пљевљима, који је служио само за осветљење болнице у првим вечерњим часовима и један у Новом Пазару, за осветљење хотела „Врбак“. У управи зетске бановине припремао се план за подизање једне термоелектране у Пљевљима и једне хидроцентрале на реци Рашки у Новом Пазару. Касније је подигнуто пет пилана у бјелополском, пљеваљском, прибојском, нововарошком и пггавичком срезу, које су све заједно имале седам гатера и једанаест вертикалних тестера. У Пљевљима је подигнута термоелектрана, а у Новом Пазару хидроцентрала, које нису биле довољно искоришћене. У Новом Пазару је подигнут млин како би се могла користити сувишна електрична енергија. Када је хидроцентрала планирана рачунало се са 1.000 сијалица у граду, а уведено је свега 300. У Пријепољу и у Новој Вароши су подигнуто мале централе које су давале осветљење градском становништву само неколико часова увече. Такав је био „индустријски“ развитаку Санцака у предратној Југославији. А становништво се од 1921. године знатно повећало. Према попису од 31. марта 1931. године Санцак је имао 205.080 становогка.

Пољопривреда и сточарство су билн главно занимање становништва. Ни пољопривреда ни сточарство нису били у стању да запосле сву способну радну снагу нити да исхране становништво. Земља је обрађивана примитивно, дрвеном ралицом. Још 1930. године плуг је представљао реткост. У целом милешевском срезу 1930. године било је свега 50 плугова. Због овако примитивне обраде земље приноси су зависили од временских прилика, а оне су у овој области ретко кад повољне. А кад су временске прилике и биле повољне приноси у житарицама су се кретали од 8—16 мц.

Сточарство је било једно од главних занимања становништва ове области, али је стока због лошег начина и оскудне исхране била закржљала. Нарочито су била слаба говеда. Некадашње чувено полимско говече дегенерисало се због неодабирања и слабе исхране и постепено нестало. Скоро се нико у Сандаку није бавио савременим начином производње крмног биља. И ова гратта привреде давала је веома мале приносе.

Сви ови производи нису били довољни да исхране становништво у Сандаку, сељак није могао одвојити веће количине за тржиште. Он у ствари није ни имао тржних вишкова. Оно што је износио на пијацу да прода, чинио је уз велико одрицање ускраћујући својсј породици намирнице потребне за њихову исхрану да би набавио соли и гаса и нужне пољопривредне алатке. Сељак је своје производе, које је уз велико напрезање одвајао за тржиште, морао давати по веома ниским ценама, нарочито за време светске економске кризе 1929—1932. године. Тих година је забележено у штампи да је један сељак продао за 500 динара једно јуне, две овце, једног овна и двоје јагњади. Тада је цена једном јагњету од 15—20 килограма била 30—50 динара, а јарад су продавана јевтиније него сама кожа.

У Сандаку се гајило и воће. Нарочито је па то била погодна лимска долина у бјелополском, милешевском и прибојском срезу, као и већи део дежевског и један део плевалског и нововарошког среза. Али ова грана пол>огривреде била је занемаривана јер су родних годоша пропадале веће количине воћа зато што се сно због неразвијеног саобраћаја није могло лиферовати у друге крајеве. Нарочито су пропадале шљиве, крушке и јабуке, а једино су ораси могли поднети и теже услове транспорта.

У среским местима су осниване пољопривредне економије и сточарске станице. Требало је да оне унапређују пољопривреду и сточарство. Од л>уди који су управљали овим економијама и станицама зависило је да ли ће то и успети. У Новом Пазару те била највећа економија (14 ха

земље) и називана је „пољогтривредким добром". Она је допринела унапређењу производње јабука у овоме крају.

Сељаци су прибегавали и допунским занимањима. Правили су дрвена кола, брезове метле, плели кошнице вршкарe, правили каце за сир, дрвене судове за млеко, за воду, дрвене кашике и друто. На тај начин се развијала нека врста сеоских заната. Ове „занатлије" су износиле своје производе на пијаци санџачких вароши, па и ван њих. Али све то није могло да апсорбује слободну радну снагу. Велики број људи је на све стране тражио посла, а посао се тешко налазио, уз то су били без школе и без заната, те су могли да се прихватају само грубих физичких послова у грађевинарству, у рудницима, на сечи дрва и њиховом извлачењу из шуме. Али се и за такве послове јављало више радне снаге него што је било потребно.

У санџачким варошима између два рата најзначајније привредне гране биле су занатство и ситна трговина. Занати су углавном били следећи: столарски, лимарски, опанчарски, обућарски, кројачки, берберски, пекарски, посластичарски, месарски, грнчарски, врећарски, самарџијски, седларски, сарачки, ковачки и поткивачки, механичарски и сајџијски. У занатским радњама је радио само власник са по једним или два шегрта. Тако је и занатство у Санџаку све до 1930. година било заостало и представљало незнатан привредни фактор. Тек после 1932. године оно почиње да добија еснафски карактер. Занатлије су узимале на изучавање заната и по неколико ученика, а неки од њих су примали на посао и калфе. То су нарочито радили: лимари, опанчари, обућари, кројачи, бербери, пекари. месари и посластичари.

Трговина у Санџаку се развијала на тај начин што су домаћи трговци узимали од великих трговаца, углавном из Београда и Сарајева, робу на кредит. Врло мали број је могао да купује робу за готов новац. Ови трговци, тргујући „на поверење", често су падали под стечај. Постојао је и већи број трговаца који су откупљивали стоку по Санџаку. Они су, у ствари, били повереници оних трговаца ван Санџака који су се бавили извозом стоке. Када је изграђен пут Пријепоље—Бијело Поље—Мојковац—Колашин, Прибој је постао значајније прометно место. Железничка пруга је продужена од Увца до Прибоја 1929. године. Тако је Санџак добио железничку пругу у дужини од пет километара са железничком станицом у Прибоју.

Изградњом колских путева којима је Прибој повезан са свима варошима из западног дела Санџака, као и са Сјеницом и Црном Гором трговина је постала нешто живља. Ради преноса робе у Прибоју је основано неколико тран-

спортних предузећа са коњском запрегом и нешто камиона за пренос у удаљенија места.

Између два рата развила се и врста пословања на бази банкарских зајмова и лихварења појединих имућнијих људи и трговаца. Земаљска банка, Српска централна банка, Гајретова банка из Сарајева, Хипотекарна банка из Београда, Полимска банка из Пријепоља и друге новчано-кредитне установе разгранале су широку мрежу својих представника у свим варошима Санџака који су нудили новац на зајам како грађанима тако и селацима. У жељи да што пре санирају своје економске прилике, људи су улазили у ове трансакције. Камате и трошкови били су високи и једном задужени људи више се нису могли ослободити дугова. По угледу на банке, и домаћи трговци су искоришћавали тешко материјално стање народа. Они су развили лихварство и зеленаштво у још безобзирној форми него што су то чиниле банке. Било је људи који су селацима на 100 позајмљених динара узимали месечно 10 динара, што је износило годишње 120% камате. Овакви људи су често од селака откупљивали пољопривредне производе у зеленом стању по најнижим ценама. Дужници већ од ране јесени нису имали средстава за живот, па су се поново задуживали код зеленаша.

Режими предратне Југославије нису хтели да до краја реше аграрно питање иако су саме аге и бегови схватили да је наступило време када се ово питање мора решити у корист селака. Режими су од аграрне реформе правили трговину људском савешћу. Они су, с једне стране, понижавали човека, а с друге, стварали нездраве односе између Срба и муслимана. Бивше аге и бегови су, углавном, живели по варошима. Како њихово питање није дуго решено, они су живели у некој врсти пасивног ишчекивања да се поврати старо доба. Настојали су да тај свој став пренесу и на околину у којој су живели, па су у томе и имали извесног успеха. Нешколовани нити такви вични каквом занату, они нису ни могли да се прихвате неког посла, па су све више падали у немаштину и беду. Владајући кругови су их уцењивали рентом за земљу одузету аграрном реформом. Да би добили незнатну суму, они су морали да буду привржени режиму и да за њега агитују у народу. Ради наплате ренте морало се ићи у Београд и мољакати.

Санџак је, као и многи други крајеви у Југославији, био познат и са своје културно-просветне заосталости. Било је читавих села у којима нико није био писмен, а Нови Пазар је био друга варош у Југославији по броју неписмених становника. Према попису од 31. марта 1931. године било је у Санџаку 133.367 лица преко 10 година, и то мушких 66.390 и женских 66.977. Од тога је било неписмених: мушких

40.238, или 60% и женских 61.685, или 92%. Било је укупно неписмених 101.923, или 76,4%. А неписменост по срезовима кретала се од 63%, у нововарошком, до 89,2% у штавичком срезу. У целом Санцаку је 1931. године било 127 основних школа, што значи просечно 1 школа на 55 кдг. У неким срезовима стаље је било још неповољније. У дежевском срезу постојала је једна школа на 65 км<sup>2</sup>, у прибојском на 75 км<sup>2</sup> а у штавичком на 102 км<sup>2</sup>. Једна трећина ових школа била је уз то скоро неупотребљива јер оне нису испуњавале ни најосновније хигијенске услове. Поред ових школа, постојале су и четири четвороразредне гимназије, које су час биле затваране час отворане, што је често зависило од утицаја и привржености режиму појединих утицајних људи у месту где се налазила гимназија. У Пљевљима је постојала осморазредна гимназија, а у Новом Пазару, Бијелом Пољу, Пријепољу и Новој Вароши четвороразредне.<sup>1</sup> Постојале су још и четири занатско-трговачке школе, шест женских занатских, једна грађанска и три женске ћилимарске. У овим школама било је мало ученика. Није се довољно водило рачуна да деца похађају основне школе. Нарочито су се муслимани одупирали да шаљу децу у школу. Ово су тадашње власти толерисале. Један део бивших ага и бегова и делимично клер утицали су на муслиманско становништво да не шаље децу у друге школе осим у мејтефе. Утицајни људи на Пештеру су и после 1935. године молили свога посланика да у њиховом крају не отвара школу. У Пријепољу је између два рата само једна муслиманска девојчица завршила четири разреда гимназије. Што даље од тековина културе и просвете, то је за народ боље, сматрало се у овој заостатој и примитивној средини. Али ни они људи који су желели да школују своју децу нису могли. Због неразвијености Југославије у целини, привлику ученика у средње и високе школе органичаван је на разне начине. То је посебно гтогаћало овако економски неразвијено подручје као што је био Санцак. Требало је учинити изузетан финансиски напор да се неко дете школује у средњој школи или на универзитету. За већину породица у Санцаку то је представљало огромну тешкоћу.

И друге културне установе су се споро развијале. Улажући изузетне напоре, поједини учитељи по селима и појединци или групе у варошима успевали су да издејствују оснивање неке књижнице и читаонице или формирање литерарне дружине. У Пријепољу је постојала грађанска читаоница, око које се окупљао већи број просветних и културних радника. У оквиру ове читаонице годинама

<sup>1</sup> У Новом Пазару је једно време постојала осморазредна гимназија, али је касније сведена из четвороразредну.

су одржавани аналфабетски течајеви. У читаоници су одржаване и књижевне вечери и друге културне приредбе, као и забаве са игранкама. Читаоница је имала и једну од најбољих оиолиотека у Санцаку. У Новом Пазару је постојала књижница, али она због трвења политичких странака, које су уносиле и верску нетрпељивост међу становништво, није могла да одитра ону улогу која јој је била намењена. У Новој Вароши је најпре постојала литерарна дружина „Јакшић“, која је радила само преко лета, када су се студенти и средњошколска омладина налазили на летњем школском распусту. Ова дружина је имала лепу и велику књижницу. После завођења шестојануарске дшсгатуре литерарна дружина „Јакшић“ престала је са радом и тек након неколико година, на иницијативу проте Јевстатија Караматијевића и других, основана је градска читаоница са књижницом. У Прибоју је основана у то време књижница при црквеној општини под покровитељством проте Јевђевића. Окупљање око ове књижнице вршено је на верској основи.

У варошима Санцака су основане и подружнице културно-просветног друштва „Гајрет“ из Сарајева, које су радиле на културном и просветном подизању муслиманског становништва. Најактивније су биле подружнице „Гајрета“ у Пријеполу и у Пљевљима. У раду ових подружница узимали су учешће и Срби, а нарочито су били ангажовани за предавања просветни и јавни радници, без обзира на верску припадност. У музичким и дилетантским секцијама, као и у хоровима, учествовала је и муслиманска и српска омладина.

Учитељи по селима много су допринели савлађивању неписмености и заосталости народа. Велики број њих настојао је да се поред школске књижнице отворе и читаонице, у које би сељаци и омладина могли да долазе и нешто науче. Ово су успевали с тешком муком, јер су среске полицијске власти биле против отварања читаоница. Изузетним напорима извесног броја просветних и културних радника ова област се извлачила из културне и просветне заосталости. А када је омладина после 1931. године отпочела масовније да ступа у постојеће културно-просветне, физкултурне и спортске установе и друштва и да оснива нове, рад на просвећивању народа постао је живљи.

Здравствена заштита народа у Сашдаку између два рата била је такође неразвијена. У свих осам срезова постојало је пет здравствених установа које су се звале болнице и имале укупно 171 кревет. У њима је радио по један лекар, а само у Новом Пазару и у Пљевљима била су два лекара. На око 30.000 становника у Санцаку долазио је један лекар. Болничко особље било је нешколовано. Хигијенски завод са

Цетиња имао је домове народног здравља у Новом Пазару и у Пљевљима и станице за превентивну здравствену заштиту у Сјеници и Тутину, у којима су одређених дана у недељи лекари радили хонорарно. У оквиру превентивне здравствене заштите вршено је једино пелцовање против велшких богиња и помогнута изградња неколико чесама у селима. Због овако слабе и неефикасне здравствене заштите, народ је и даље био сујеверан и обраћао се за помоћ надрилекарима. Због тога је смртност становништва била велика, нарочито код деце. Дешавало се да деца масовно умиру чак и од малих бошња.

## САНЦАК ПОСЛЕ ЗАВОЂЕЊА ШЕСТОЈАНУАРСКЕ ДИКТАТУРЕ

Шестојануарском диктатуром и у Санцаку је заведен строги полицијски систем са разгранатом мрежом жандармеријских станица. Већина сеоских општина имале су жандармијске станице. Нововарошки срез, један од најмањих срезова у Југославији, са 12.248 становника, имао је пет жандармеријских станица; штавички срез са 16.602 становника, имао је пет жандармеријских станица и две испоставе. Кроз овај срез је за 22 године прошло 25 среских начелника. Тако је било и са осталим службеницима: финансијима, жандармима, учитељима. Слично је стање било и у осталим срезovima. Режим диктатуре је настојао да помоћу свог полицијског апарата задржи ово подручје у оквирима уских и фанатизованих схватања бивших ага и бегова. Од Санцака је требало направити неку врсту логора за интернирање политичких противника и кажњених судских, пореских и других чиновника, затим учитеља и наставника.

У новембру 1931. године отпочеле су акције студената Београдског универзитета против шестојануарске диктатуре. Овим акцијама су руководили комунисти. Већина студената из Санцака учествовала је у демонстрацијама и борби против режима Петра Живковића. Режим је против студената предузимао драстичне мере. Многи су били интернирани у разне крајеве или су протеривани у своја родна места како би били под надзором полиције. Они су били принуђени да живе тамо где им је било одређено, али им полиција није могла ускратити сваки контакт са народом. Напредни студенти су обавештавали своју родбину и пријатеље о догађајима у Београду. Они су доносили или слали у свој крај разне књиге, часописе, новине, прогласе Комунистичке партије, које је читао све већи број људи у Санцаку. За време

зимских и **лепБих** школских распуста студенти су у свом крају неуморно радили у народу, нарочито међу омладшм.

У Пљевљима је већ 19. децембра 1931. године основано удружење студената пљеваљског среза. То је било прво студентско удружење у тадашњој зетској бановини. Оно је имало и своја правила, која је потврдило среско начелство. Иа оснивачкој скупштини удружење је истакло начело да у своме раду не може трпети утицај оних на које оно треба да утиче. Наглашено је, уз то, да културни развој Санџака „може доћи једино од омладине, јер му је она и по срцу и по идеји најближа“. Непријатељем културног напретка удружење је сматрало „предрасуде, ауторитете без вредности. традиције које се не смеју заборавити али се морају брисати при извођењу нових и напредних задатака, као и сујете и критике пре процењивања“. Такође је констатовано да је „сел>ак, па и велики број грађана у Санџаку, далеко од свих могућности за ма какву интелектуалну оријентацију“. Зато је удружење поставило као најважнији задатак: „Оснивање градске читаонице и народног универзитета у Пљевљима и оснивање библиотека у свих дванаест општина пљеваљског среза, које ће бити саставни део књилице у Пљевљима“. Касније су формирана студентска удружења у Бијелом Пољу и у Новом Пазару. У Пријепољу су студенти и средњошколска омладина развијали своју активност кроз градску читаоницу, подружницу културно-просветног друштва „Гајрет“ и омладинску секцију женске подружнице „Гајрета“; у Новој Вароши кроз градокучтаоницу, соколско друштво и годружницу „Гајрета“<sup>1</sup>; у Прибоју и у Сјеници кроз подружнице „Гајрета“. У Шаховићима су студенти основали почетком 1933. године трезвењачко-литерарно друштво „Слога“, у које се уписало шездесет омладинаца.

Руководство ових студентских удружења, изузев онога у Новом Пазару,<sup>2</sup> од самог почетка припадало је напредним студентима. Удружење студената и њихова активност јачали су са јачањем напредног студентског покрета на Београдском универзитету, јер је овим покретом руководила Комунистичка партија. Скоро сва студентска омладина пљеваљског и бјелопољског среза била је укључена у рад студентских удружења. Мали број студената је остао неорганизован, утлавном они који су испољавали реакционарна схватања и неколико полицијских агената. Ова удружења и групе студената нису представљали никакву коалицију

<sup>1</sup> У подружници „Гајрет“ у Новој Вароши напредна омладина Јо имала слаб утицај. Ова подружница је била режимско упориште.

<sup>2</sup> Удружење студената у Новом Пазару није било политички јединствено, зато и није могло да одигра ону улогу коју су одиграла удружења у Пљевљима и Бијелом Пољу.

политичких странака, него јединствене организације и групе.

Удружења и групе студената и појединци сарађивали су са напредгош људима из грађанских опозиционих партија. Студенти су ступали у везу и радили са напредним учитељима, средњошколцима и занатском и сеоском омладином. У оквиру студентских удружења формиране су групе за припремање и организовање културно-забавних приредби. Преко ових приредби студенти су вршили и политички утицај и на градско и на сеоско становништво.

На скупштини удружења студената пљеваљског среза од 23. јула 1933. године донета је одлука да удружење покрене иницијативу за сазивање конгреса студената Санцака, на коме би се поред чисто студентских питања расправљало и о приликама у Санцаку и о његовим потребама. Иницијатива је била прихваћена и постигнута сагласност да се конгрес одржи у Пљевљима, али срески начелник није дао одобрење за то. Онда је учињен покушај да се конгрес одржи у Пријепољу. Срески начелник у Пријепољу је заузео исти став као и начелник Пљеваља те тако конгрес није ни одржан.

Студенти Санцака су се нарочито ангажовали за време расписивања и спровођења парламентарних избора 1935. и 1938. године. Како су ти избори спровођени види се и из поверљивог наређења бана зетске бановине среским начелницима од 3. априла 1935. године:

„Изволите доставити свима чиновницима и службеницима на територији повереног вам среза, путем — на личност старештине да су они дужни не само да гласају за земаљску листу председника краљевске владе господина Богољуба Јефтића и владиног кандидата већ су дужни да исту и активно помажу.

О свим оним чиновницима и службеницима који овако не буду поступили обавестићете хитно банску управу и ставити предлог за њихово уклањање из службе”.

Студенти су раскринкавали реакционарни режим, који је изјављивао да је демократски и да од народа тражи поверење путем слободних избора. Они су иступали на предизборним скуповима и зборовима паролама против реакције и терора, а за истински демократска права и слободу у земљи. Студенти су на овим скуповима и зборовима узимали учешћа и као говорници, нарочито у швеваљском и бјелополском срезу. Ова активност није могла остати незапажена. Почео се реметити устаљени ред, који су до тада скоро без напора одржавале полицијске власти, зато

су власти и биле принуђене да мотре на рад ових студентских група и појединаца, настојећи да омету њихов контакт са народом, нарочито са омладином. Полицијским властима су често помагали и директори гимназија, нарочито у Пљевљима, Новом Пазару и Пријепољу. Када је удружење студената у Пљевљима отворило читаоницу и у њој издало зидне новине, полиција и управа гимназије забранили су приступ у читаоницу средњошколској и другој омладини.

У Санцаку су студентска удружења, групе и појединци организовали сакупљање прилога за црвену помоћ (касније народну помоћ), иако у овој области још није постојала организација Комунистичке партије. Помоћ је сакупљана за шпанске борце и политичке осуђенике у Југославији. Најактивнији на овом послу били су студенти из Пљеваља. Пријепоља и Бијелог Поља. Мишо Павићевић је два пута носио из Пљеваља новац у сремскомитровачку казниону. Једном је успео да га преда Светиславу Стефановићу Тећи, који се тамо налазио на робији, а други пут му то стражар није дозволио и Павићевић је из Београда новац послао поштом. Студентско удружење у Пљевљима је 1938. године послало делегацију и венац у Нову Варош на сахрану Здравка Борисављевића, студента права, члана Комунистичке партије који је био повезан у организацији Београдског универзитета.

И учитељи у Санцаку су се истакли својим политичким радом у народу. Знатан број је био у опозицији према шестојануарској диктатури. У управама среских удружења учитеља често су напредни људи били у већини. У пљеваљском срезу режимијски људи нису успели од шестојануарске диктатуре све до 1941. године да узму управу удружења у своје руке.

Учитељи су, иако под присмотром власти и жандармерије, успостављали контакт са људима и омладином у местима службовања. При основним школама су 1932. године отварани течајеви за одрасле, на којима се стицала елементарна писменост. Ови течајеви су допринели да се учитељи непосредније упознају са људима. Након две године течајеви су укинати, али су напредни учитељи наставили са овим радом. Преко школских одбора и сеоских кметова они су успевали да у народу развију љубав за школу. Они су ширили братство и љубав међу верски подвојеним народом. За своју просветарску активност, они су користили дечје излете и екскурзије, посела и игранке, славе и свадбе, купања и све друге скупове, где би могли нечему да поуче људе. Због ових акција<sup>а</sup> учитељи су изазивали негодовање полицијских власти, које су им често претиле. На конференцији просветних радника у Тутину

1936. године истакнуто је да је ваншколски политички рад неких учитеља штетан, јер се они мешају у ствари противне политици режима.

Омладина је била међу првима која је усвајала напредне идеје. Она је учила од комуниста и преносила своја знања на друге. Тако је шири круг људи долазио до знања зашто је у Санџаку привреда, зашто је просвета и др. на тако ниском степену. Све већи круг људи је долазио до знања на друге. Тако је шири круг људи долазио до сазнати извођење јавних радова ради запослења већег броја незапослених. Селџаци су почели да схватају да се сами морају борити за брисање дугова. Тако је у Санџаку растао утицај комуниста и Комунистичке партије Југославије.

У Пријепољу је једна група људи покренула 1932. године лист „Санџак“<sup>3</sup>. То су били људи који су раније припадали грађанским странкама, а тада су заузели опозициони став према шестојануарској диктатури. Један од главних покретача овога листа био је Сретен Вукосављевић, а уредник листа Миливоје Жугић. Лист је био прва трибина у Санџаку са које се могло по нешто рећи о заосталости ове области како у привредном, тако и у културно-просветном погледу. У њему су изношени и предлози за решавање неких питања заосталости, затим је у завијеној форми критикована политика режима према Санџаку. Лист је одиграо значајну улогу и зато што је продирући у села помогао људима да се навикну на читање и разумеју разне проблеме из земље и свог краја, као и неке општеполитичке међународне проблеме. Значајна је била и рубрика из наше прошлости под називом „Санџачке хиџаје“, у којој се у кратким цртама и анегдотама говорило о поступку турских власти према народу у Санџаку, а мислило се на поступке полицијских власти шестојануареке диктатуре, нарочито њених среских начелника и порезника. Рубрику је уређивао Сретен Вукосављевић.

Државни тужилац је редовно забрањивао поједине чланке, па и најбезначајније и најобичније ситне вести. Он је често забрањивао лист тек по изласку из штампарије. чиме је издавачима наносио велику материјалну штету. Због честих забрана, редакција је 1. јула 1935. године била принуђена да промени име листу. Од тада је он излазио повремено под именом „Рашка“, 1. новембра 1936. године изашао је под именом „Нови Санџак“, а 1. децембра исте године под именом „Глас Санџака“, што је истовремено био и последњи број.

Први лист у Санџаку Ово је „Новопазарски гласник“ службени лист окружног одбора. Први број овога листа изашао је 1. априла 1921. године под уредништвом Тихомира Марића

Како је шестојануарска диктатура онемогућавала сваки демократски покрет у земљи па и у Санцаку, то су људи, а нарочито омладина Санцака, ступали у постојеће друштвене, културно-просветне, фискултурне организације, спортске клубове, у ђачке и омладинске литерарне дружине, у градске и сеоске књижнице и чигаонице, настојећи да својим учешћем и радом у њима дају овим установама и друштвима слободарски и демократски карактер. Културним приредоама и спортским утакмицама омладина Санцака се повезивала и остваривала присне међусобне везе. Нарочито је било развијено међусобно гостовање, са којима су постизани значајни успеси. Преко ових организација се постизало да се већи број чланова претплати на напредне листове и часописе, а књижнице и читаонице су набављале и савремена литерарна дела. У Пријепољу је напредна омладина имала одлучујући утицај у подружници друштва „Гајрет“ и у спортском клубу „Лим“. У Новом Пазару су, мелимље“ и у омладинској женској подружници. СК „Полимље“ је имао и планинарску секцију, која је припремала посебне програме за приредбе на селу. Исто тако је напредна омладина у Прибоју активно радила у подружници друштва „Гајрет“ и у спортском клубу „Лим“. У Новом Пазару су, међутим, спортски клубови „Рас“ и „Реља Крилатица“ окупљали посебно муслиманску посебно српску омладину и на тај начин раздвајали је на верској основи. Напредни студенти, учитељи и занатлијски радници, међу којима је било и чланова Комунистичке партије, упућивали су омладину да се уписује у постојеће спортско друштво „Радник“, које је било дивље организовано и на које нико није обраћао пажњу. У Новој Вароши је напредна омладина, уз помоћ старијих људи, Влада Борисављевића и Влада Ристића<sup>4</sup> који су припадали грађанским партијама и били у опозицији према шестојануарској диктатури држала управу у соколском друштву и у градској читаоници. У Пљевљима је напредна омладина била учлањена у два спортска клуба „Слогу“ и „Јединство“. У Бијелом Пољу је напредна студентска и занатлијска омладина формирала СК „Јединство“, где је окупљала муслиманску, црногорску и српску омладину, развијајући такође међусобно братство и другарство. У Сјеници је основан фудбалски клуб „Слога“, у коме се окуљала напредна студентска, средњошколска и занатлијска омладина, и српска и муслиманска.

Када друго није било могуће, спортски клубови су оснивали и разне секције, планинарске, културно-просветне.

<sup>4</sup> Влада Борисављевић, учесник у НОП, погинуо као заменик сећника АВНОЈ приликом напада Немаца на Пријепоље, 4. децембра 1943. године. Влада Ристић, учесник у НОР, био већник Антифшистичког већа народног ослобођења Санцака.

дилетантске. Спортско друштво у Пријепољу „Полимље" имало је до 1934. године само спортски карактер што је довело да његов рад замре. Учлањавањем напредних студената и занатлијских радника оно је добило шири делокруг рада. Већ 1937. и 1938. године око овог друштва окупила се сва напредна омладина Пријепоља. У његовим просторијама су издаване зидне новине, у којима је писано и о улози омладине у то време. Тамо су одржавана и полулегална предавања из унутрашње и спољне политике, а нарочито су одржавана предавања о карактеру шпанског грађанског рата, о фашизму у Италији и Немачкој, о фашистичкој опасности за нашу земљу. У кругу друштва „Полимље" вођена је и акција за сакупљање прилога шпанским борцима, а касније и за народну помоћ. Овом акцијом било је обухваћено око 120 људи, а руководио је посебан одбор. Друштво је имало планинарску секцију и дилетантску групу. Спортско друштво „Радник" у Новом Пазару имало је дилетантску групу у којој су учествовале и омладинке муслиманке, што је тада представљало реткост у заосталој и примитивној средини. У оквиру овог друштва издаване су и зидне новине, које су уређивали Бајро Куртагић и Бранислав Вуловић. Својим политичким радом и ширењем братства између муслимана и Срба друштво је стицало све већу популарност. Име друштва и рад напредних људи и омладине у њему сметали су полицији. Управа друштва је 1939. године била принуђена да промени име у „Грађански". Сада је ово друштво проширило своју делатност и на градску читаоницу. Полиција је на све могуће начине настојала да онемогући његову делатност.

Крајем 1937. године млади сликар и наставник пљеваљске гимназије Пиво Караматијевић приредио је изложбу својих слика. Неколико година пре тога Пиво Караматијевић је приредио изложбу у Пријепољу. То су биле и прве његове изложбе. Обе изложбе овог младог сликара из Санцака, који је сликао живот радника и сељака, посетио је већи број грађана и сва напредна омладина ових места.

Кроз рад поменутих друштвених организација развијала се активност великог броја омладинаца и омладинки у Санцаку. Омладина је све више иступала и на политичким скуповима и зборовима. Многим овим скуповима и зборовима комунисти и напредна омладина давали су опозициони тон. Режимски скупови и зборови често су били разбијани, па и они на којима су узимали учешћа министри тадашњих режима. Тако је 1938. године Милан Стојадиновић, тадашњи председник владе, после своје неуспеле посете Никшићу и Колашину дошао на Слијепач мост, где је требало да се одржи свечаност поводом пуштања у саобраћај пута

Бијело Поље — Колашин. И поред претходног хапшења извесног броја комуниста и напредних омладинаца, избиле су демонстрације. Оне нису спречиле Стојадиновића да обави посао ради кога је дошао, али су показале расположење народа и према њему лично и према читавој влади.

У Бијелом Пољу су одржане демонстрације против Стојадиновићевог режима приликом помена патријарху Варнави. Тада је срески начелник Блажо Вишњић,<sup>5</sup> кога је народ овога краја звао батинашом, вапао демонстранте са жандармима.

Студенти, школска и занатлијска напредна омладина организовали су разбијање зборова Хођерине и Љотићеве странке, на којима су њихови прваци иступали као опозиционари, али са фашистичким паролама.

Опозиционе зборове и скупове на којима су говорили комунисти или су на њима оиггрије иступали против режима људи из редова грађанске опозиције полицаја је брутално растурала и хапсила најистакнутије учеснике. Тако је у јесен 1935. године у Пљевљима одржан збор удружене опозиције. Пре почетка збора тражено је од организатора да на њему говори и представник напредне студентске омладине. Када је то одобрено партијска организација је одредила да говорник буде Мићун Јауковић. Чим је Јауковић почео да говори о полицијском теиору, срески начелник му је забранио да даље говори. Бранко Чубриловић, који је раније био у опозицији, а затим министар у влади Цветковић — Мачек, заказао је збор у Бијелом Пољу за 10. децембар 1939. године. Једна група, са комунистима на челу, протествовала је код Чубриловића што влада Цветковић — Мачек отворено води земљу у фашизам. Они су тражили да на овом збору говори и њихов представник, али је прецседништво збора то одбило. Кад је збор отпочео, и док је Чубриловић још говорио, маса је подигла представника комуниста Бијелог Поља да говори. У том моменту из споредних улица су се појавили комунисти и омладинци који су носили тоанспаренте. На њима су биле исписане демократске и слободарске паропе. Полиција је била изненађена. Пекарски радник Мухо Диздаревић дожао је транспарент на коме је писало: „Хоћемо савез са Совјетским Савезом!“. Два жандарма су покушала да му отму транспарент, али га Мухо нше пуштао из руку говорећи: „Не дам, ја се за ово борим!“. Мухо је ухатппен. Овакви поступци полиције изазивали су огоочење наоола. Народне масе су из дана у дан стипале уверење да се једино комунисти истински боре за слободу.

<sup>5</sup> Блажо Вишњић је 1941. године био четнички организатор у Голији, никшићски срез.

Санцак није имао индустријских радника пошто у њему није ни било индустрије. Између 1932. и 1940. године грађено је у Санцаку неколико путева: Тутин — Рожај, Рудо — Пљевљ — Жабљак, Пријепоље — Бијело Поље — Мојковац и Ивањица — Сјеница — Бијело Поље. На овим радилиштима радили су и људи из Санцака. Неколико индустријалаца је тих година експлоатисало санцачке шуме. Овом експлоатацијом било је омогућено једном броју радника да се запосли на сечи, као и извесном броју селџака са запрежном стоком на извлачењу и превозу дрва. Сви ови радници били су неуки и неорганизовани. Наднице су биле веома ниске. Оне су у августу 1933. године износиле 10—12 динара без хране. Главни предузимачи изградње ових путева издавали су ситним предузимачима поједине деонице. Тако су радници морали да раде за два предузимача. Било је покушаја да се међу овим радницима формирају синдикалне подружнице, али је полиција то ометала. Активисти су једино успевали да међу овим радницима продају извесну количину новина „Радник“.

Најозбиљнији политички фактор били су занатлијски радници. Под утицајем напредних студената и средњошколске омладине код радника се брже развијала свест о нужности борбе за радничка права. Студенти и ђаци су залазили по занатлијским радњама ради крпљења или прављења одела и обуће. Они су тамо долазили у додир са ученицима и младим радницима, упознавал се и развијали пријатељство, водили дискусије о религији, политици и социјалном положају радника. У њихову средину су долазили и радници из других места који су били упознати са борбом и ђахтевима радничке класе. Тако је у Новом Пазару живео кројач Санто Монтија и он је 1934. године говорио својим друговима о радничким правима и борби за та права, помињући комунисте и њихову борбу.<sup>®</sup>

Покушаји занатлијских радника да оснују своје синдикалне организације наилазио је на отпор власти. Полиција је претила радницима и упозоравала их да су у УРС синдикатима комунисти. У Новом Пазару је покушано још 1933. године са оснивањем синдикалне организације, али без успеха. Затим је покушано и 1935. године, када су били дошли и делегати УРС. Ни тада покушај није успео јер ђе полиција забранила оснивачки раднички збор. Тек 1937. године успели су опанчарски радници да оснују своју синдикалну подружницу. И у Пљевљима су занатлијски радници формирали синдикалну подружницу. Формирање ове подружнице помогли су студенти из Пљеваља. Они су ступили 1935. године у везу са Општим радничким савезом

<sup>®</sup> О Монтију се дапас ништа не зна.

у Загребу, од кога су добили упутства за формирање синдикалне подружнице и други материјал. У Новој Вароши, на иницијативу студента Здравка Борисављевића, формирана је 1937. године синдикална подружница дрводељских радника. У Бродареву су грађевински радници успели да формирају синдикалну подружницу за време изградње пута Пријепоље — Бијело Поље. У Пријепољу су занатлијски радници успели да одрже само повереништво УРС. У лето 1938. године, на иницијативу ЈБубише Миодраговића, студента економског факултета, послати су у Загреб на синдикални курс Емин Хаџовић, врећарски радник и Живко Стојадиновић, столарски радник. Септембра 1938. године одржана је скупштина ради оснивања синдикалне подружнице. јер је **поверељштво** имало 25 чланова. Скупштини је присуствовао и делегат УРС из Загреба. Иако је она одржан<sup>1</sup> по свима тада важећим прописима и изабрана управа подружнице, среско начелство у Пријепољу забранило је њен рад, те је и даље остало само повереништво. У Прибоју су све више иступали заједно радничка и студентска омладина. Омладинци су се претплаћивали на синдикалне листове „Радник“ из Загреба и „Радничке новине“ из Београда. Године 1940. припремали су оснивање синдикалне подружнице занатлијских радника. Реакција у Прибоју је овај рад напредне омладине гтротласила антидржавним и полиција је ухапсила: Смаја Влаховљака, техничара, Расима Софтића, приватног намештеника и Хилмију Хасан-агића, студента медицине. Са овом групом омладинаца из Прибоја полиција је спојила и групу из Пријепоља: Добрицу Баковића, адвокатског приправника, Милену Цвијовић, намештеницу и Војина Куртовића, адвокатског приправника, због писања парола. Обе групе полиција је оптужила да су радили против државног поретка у земљи, и покушала да их преда суду ка поступак по Закону о заштити државе.

У Сандаку су занатлијски радници организовали и неколико штрајкова, од којих је најзначајнији био пгграјк опанчарских радника у Новом Пазару септембра 1937. године. Послодавци су прихватили радничке услове већ првог дана штрајка, али су уговор прекршили након две недеље. Радници су поново поднели захтев и ступили у штрајк. Како се штрајк продужио и преко осам дана, у граду се почело све више говорити о њему са симпатијама, нарочито када се сазнало да је синдикални лист у Београду писао о овом штрајку и да су синдикалне подружнице у Рашкој, Чачку и Крагујевцу послале штрајкачима материјалну помоћ. У знак солидарности у штрајк су ступили и столарски радници. Послодавци су довели са стране 60 штрајкбрехера, а полиција је похапсила штрајкаче и тако

угушила овај први значајнији штрајк радника у Новом Пазару. У новом Пазару су исте године штрајковали и обућарски радници због ниских надница и прековременог рада. Штрајкачи су успели да им послодавци повисе наднице за два динара. Прековремени рад није укинут, иако су радници то тражили, али су послодавци обећали да ће тај рад посебно плаћати. У Пљевљима су у лето 1940. године штрајковали кројачки радници због ниских надница.

Крајем 1937. године санџачки студенти са Београдског универзитета упутили су проглас народу Санџака. Проглас је носио наслов: „Студенти Санџака своме народу!“. Иницијатор прогласа био је Рифат Бурџовић Тршо, који се тада налазио у руководству београдске организације Комунистичке партије. Проглас је указивао на фашистичку опасност, а нарочито на пактирање Стојадиновићевог режима са фашистичким режимима у Немачкој и Италији. Позван је народ, посебно омладина Санџака, да устане у одбрану своје домовине против фашистичке опасности споља и реакционарних снага у земљи које помажу фашизам. Проглас је потписала већина студената из Санџака. Јануара 1938. године проглас је растуран по свима варошима и многим селима Санџака. У Новом Пазару је у ноћ 19. јануара растурано по граду проглас око петнаест радника, студената и ђака гимназије. Сутрадан је кордон полицијске коњице крстарио улицама на челу са полицијским писаром Бранком Серафимовићем. Полиција је ухапсила седам омладинаца; тражено је да им се суди по закону о заштити државе.<sup>7</sup> Срески начелници у Санџаку расписали су потернице за потписницима прогласа, саслушавали су их и кажњавали затвором или нозчано.

За време летњег распуста 1938. године студенти из Санџака организовали су турнеју кроз свој крај под паролом: „Одбрана земље од фашизма“. Срески начелници у Прибоју, Пријеполу и Новој Вароши нису дозволили да ова група студената посети њихова места. Они су запретили да ће студенте стражарно протерати ако се појаве на територији њиховог среза. Срески начелник у Бшелоу Пољу забранио је раније заказану и одобрену приредбу онај дан када су студенти стигли у град. Студенти су успели да опрже поиредбе само у Пљевљима, Сјеници и Новом Пазару. Ова турнеја је оставила дубок утисак у народу.

Значајна је била и активност омладине на селу приликом стварања организација задружне омладине. Када је Савез комунистичке омладине Југославије 1938. године преузео руководство задружне омладине Југославије, Кому-

<sup>7</sup> Похапшени су: Бајро Куртагић, Расим Халиловић, Зенун Хасковић, Бесим Чавић, Хамдо Мујезиновић, Бећир Хаџић и Степ Ајдировић.

нистичка партија је имала шире могућности за рад са сеоском омладином. Иако су власти, чим су осетиле да се ради о напредној, демократској организацији, почеле вршити претресе и прогонити чланове ове организације, она је и даље радила полулегално и одиграла значајну улогу на окупљању сеоске омладине. Нарочито су постигнути успеси у милешевском, пљеваљском и нововарошком срезу. У Великој Жупи и у огалтини Косаници основане су подружнице задржне омладине, чија су правила потврдили срески начелници у Пријепољу и Пљевљима. Окупљању сеоске омладине у Милешевском срезу врло много је допринео Љубиша Миодраговић. Он је уживао изузетан углед не само код омладине него и код старијих људи. Поред Љубше, на овом послу се истакао и Велибор Љујић. У пљеваљском срезу били су активни на окупљању сеоске омладине студенти и ученици пљеваљске гимназије.

Када су касније основане подружнице задржне омладине у селима Хоћевини, Тикови, Мијаковићима, Глибаћима, Сељашници, Ивању, Страњанима, Бистрици и Радоињи и њихова правила поднета на потврду, срески начелници у Пљевљима, Пријепољу и Новој Вароши одбили су да их потврде. Подружнице су и поред тога наставиле рад, нарочито у Хоћевини, Глибаћима, Бистрици, Радоињи и Страњанима. У Глибаћима је радио са омладином Ђорђе Роћен, у Хоћевини Радоје Контић, у Страњанима Добрица Баковић, а у Бистрици и Радоињи радили су Мишо Суботић, Даут Мусић, Владо Жугић, Слободан Никачевић и Мирко Ђуковић.

Задружна омладина је нарочито развијала љубав према књизи. У Великој Жупи и Косаници подружнице задржне омладине имале су своје књижнице са по неколико стотина књига. Једна група млађих људи у селу Радоињи, заједно са учитељем Илијом Грбићем и студентом Владом Жугићем, окупила је омладину и приступила зидању зграде за читалоницу у непосредној близини основне школе.<sup>8</sup> Када је зграда била озидана скоро до под кров, срески начелник у Новој Вароши забранио је њено довршење.

На скупштини Задружне омладине Југославије у Београду 1940. године учествовали су и млади задругари из Санцака. Том приликом узео је учешћа у дискусији и председник подружнице задржне омладине у Великој Жупи Душан Томашевић.

Комунисти су кроз подружнице задржне омладине постигли значајне успехе у васпитању сеоске младежи. То се види и из чињенице да су скоро сви чланови ових подру-

<sup>8</sup> Земљиште за читалоницу поконио је Милонко Суботић шумар из Радоиње. Чланице су га заклали у пролеће 1942. године.

жница учествовали у народноослободилачком рату, и то је већина њих пошла у борбу још 1941. године. Од 40 чланова подружнице задружне омладине у Великој Жупи само је један отишао у четнике, из Радоиће само један, а из Бистрице ниједан.

Ђаци гимназија, нарочито осмозредне гимназије у Пљевљима набављали су уз помоћ студената књиге, часописе, новине и долазили до прогласа Комунистичке партије. Они су читали, дискутовали између себе, развијали међусобно другарство и ступали у редове бораца за демократске слободе и права народа. У пљевалској гимназији је постојала и илегална библиотека. Поред тога, ђаци су имали прибор за умножавање партијских летака и других чланака. У овој гимназији била је организована помоћ одличних слабирим ђацима.

Гимназијалци су позивани на одговорност због своје политичке делатности. Они су ступали и у штрајкове против крутог режима и неправди у школама. Тако су у пријеполској гимназији 1937. године ступили у штрајк ђаци четвртог разреда због хапшења професора Бранка Радичевића. Из новапазарске гимназије су 1938. године искључени као комунисти Драган Марковић и Нијазита звани Црногорац.<sup>9</sup>

Штрајк ђака пљеваљске гимназије, који је почео 29. марта 1939. године, спада у највеће и најзначајније штрајкове ове врсте у предратној Југославији. Штрајк је избио због нечеовечног поступка директора гимназије према напредним ученицима и одобрења које је дао полицији да полицајци могу да залазе у гимназију и малтретирају ђаке, као и због отпуштања из службе професора Миодрага Џуверовића из политичких разлога. У штрајку су учествовали сви виши разреди гимназије. Штрајкачи су упутили резолуцију Министарству просвете у Београду, у којој су изнели разлоге ступања у штрајк, поставили своје захтеве чије је испуњење био услов за прекид штрајка. Студенти су покренули један део грађанства да подржи ђаке у овој акцији. Делегације грађана су одлазиле у гимназију и протествовале против поступака који су изазвали штрајк. Једна група на челу са Душаном Ивовићем<sup>10</sup> ишла је у Београд министру просвете и тражили да се директор гимназије смени. Миштарство је послало изасланике да испитају цео случај. Среско начелство је наредило да жандарми блокирају гимназију. Стража је чувала директора. И поред оглоавдашких захтева, штрајкачима се није изашло у сусрет. Штрајк је

<sup>9</sup> Драган Марковић је умро у затвору Гестпоа у Косовској Митропци, док се о судбини Нијазите ништа не зна.

<sup>10</sup> Душан Ивовић је био у НОР од 1941. године.

сломљен након петнаест дана. Из гимназије је искшучен 71 ученик, од којих 11 за увек из пл>еваљске гимназије, а 8 ученика из свих гимназија у земљи, од којих 2 без права на полагање приватног испита. Овакав драстичан обрачун са ђацима пл>еваљске гимназије изазвао је још већу мржњу грађана Санцака према режиму. Године 1940. пензиоисана су двојица и премештен један наставник те гимназије.

## ФОРМИРАЊЕ И РАД ОРГАНИЗАЦИЈЕ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ У САНЦАКУ

Из досадашњег излагања види се да је и у народу Санцака расло незадовољство против реакционарних режима у предратној Југославији. То је представљало значајну потенцијалну снагу у борби за слободу и демократскз права народа. Такво борбено расположење народа захгевало је и чврсту револуционарну политичку организацип". Али и поред таквог расположења народа, у Санцаку је доста касно формирана организација **КомЈтшстичке** партије. Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак тек 1935. године опуномоћио је учитеља Алексу Тиласа Бећа да формира организацију Комунистичке партије у бјелопољском срезу. На граници бјелопољког, колашинског и беранског среза формирано је неколико партијских ћелија са члановима из сва три среза. Ћелије су привремено биле прикључене месним комитетима КПЈ у Колашину или Бера-нама док нису створени услови за формирање партијских организација на територији бјелопољког среза. Полиција је у току 1936. године извршила провалу у партијској оргaнизацији Црне Горе; провала је обухватила и бјелопољску територију, те је рад на даљем стварању и проширивању партијске организације у овом срезу на неко време обустављен.

Активнији рад на стварању и проширивању партијске организације у Санцаку отпочео је заправо тек 1937. године. и то опет у бјелопољском срезу. Те године је ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак поверио учитељу Душану Кораћу да формира месни комитет за бјелопољски срез. Током те и 1938. године на територији бјелопољског среза формиране су партијске ћелије у Мојковцу, Бијелом Пољу, Лозној, Затону, Штитарима, Недакусима и Бистрици. У Мојковцу је месни комитет Колашина формирао ћелију још 1936. године. У овим партијским ћелијама налазило се неколико десетина чланова Комунистичке партије. Све до формирања партијских ћелија у бјелопољском срезу. када су створени

услови и за формирање месног комитета, Душан Кораћ је био повереник покрајинског комитета за тај срез. Месни комитет за бјелопољски срез формиран је 1938. године. Секретар је постао Душан Кораћ, а чланови Велимир Богавац и Недељко Мердовић. У Припчићима је формирана партијска ћелија средином лета 1939. године.

Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак на својој седмој конференцији у лето 1939. године формирао је Обласни комитет КПЈ за Санџак. На истој конференцији одлучено је да надлежност обласног комитета привремено преузме Месни комитет бјелопољског среза, јер у другим срезovima Санџака нису постојале партијске организације. Новоформираном обласном комитету стављено је у задатак да предузме мере за оснивање партијских организација у осталим срезovima Санџака.

Нови комитет је почео да развија своју активност. Ирво је формирана ћелија у Пријепољу. Ту је 1932. године дошао Бранко Радичевић за професора гимназије. Он је у Пријепоље дошао као члан Партије и у своме раду у школи и ван ње био врло активан. Због те његове активности забележен је у полицији као „црвени“. Необјашњиво је зашто Радичевић није био опуномоћен да оснује партијску организацију у овом месту. Затим су дуже или краће боравили у Пријепољу студенти Јбуиша Миодраговић. Велибор Љујић и други. Тек септембра 1939. године Душан Кораћ, као секретар Обласног комитета КПЈ за Санџак, оснива партијску ћелију у Пријепољу, чији су чланови били: Бранко Радичевић, секретар, Ахмо Шеховић и Љубиша Миодраговић. Ова партијска јединица је овлашћена да привремено врши функцију Месног комитета за милешевски срез.

У новембру 1939. године Душан Кораћ је формирао партијску ћелију у Пљевљима. Њени први чланови били су Комнен Церовић, секретар ћелије, Велимир Јакић и Мићо Зорић. У Пљевљима су напредни студенти развили политичку активност још 1932. године. У почетку главни носиоци тог рада били су Јосиф Маловић и Мићо Павићевић, затим Комнен Церовић, Милован Пејановић, Ахмо Бајровић, Мићун Јауковић, Велимир Јакић, Мићо Зорић, а на селу учитељи Маријан Лекић, Будо Милићевић и други. Сви ови људи су се у свом раду понашали као да су чланови Комунистичке партије, а многи су себе и сматрали члановима. Партијска ћелија V Пљевљима била је овлашћена да привремено врши дужност Месног комитета.

У Новом Пазару су се напредни студенти, занатлијски радници, учитељи и други службеници окупљали још од 1937. године око спортског друштва „Радник“ (касније „Грађански“). Својим радом истицали су се Батро Куртовић, Зенун Хасковић, Расим Халиловић, Симеун Карамарковић.

Хасо Рожајац, Рамиз Прушевић, Осмо Дервишнуревић, Александар Николић, Ново Дедовић, Димитрије Кочовић, Емин Берберистанин. Сима Карамарковић је био члан Комунистичке партије<sup>1</sup>. Сви ови људи су радили на политичком уздизању радника и омладине и сви су се осећали комунистима. И поред оволиког броја напредних људи и њихове политичке активности, у Новом Пазару све до 1941. године није постојала организација Комунистичке партије.

У штавичком срезу радили су напредни учитељи и развијали братске односе између Срба и муслимана још од 1932. године, члан Комунистичке партије Алекса Ђилас Бећо, а касније млади напредни учитељи Милутин Дивац, Мехо Мехмедбашић, Данило Шоровић. Они су радили нарочито са омладином. Организовали су омладинска друштва у којима је сваки члан био обавезан да што више чита. У овај срез су преко године долазили код родбине чланови Комунистичке партије Богољуб Чукић, радник у Трепчи, и Душан Чукић, који је радио у Београду. Ни у овом срезу није постојала организација Комунистичке партије све до јесени 1944. године.

У Сјеници је Душан Кораћ формирао партијску организацију средином лета 1940. године. Том приликом је формиран и биро партијске јединице од три члана чији је секретар постао Данило Јауковић. Биро је био овлашћен да врши и функцију Месног комитета у сјеничком срезу. Ова партијска организација се оријентисала на повезивање са радницима који су тада радили под тешким условима и уз веома ниске наднице на изградњи пута Ивањица—Сјеница — Бијело Поље, затим на организовању културно-забавног живота у Сјеници.

У јесен 1940. године секретар Обласног комитета Душан Кораћ и Велибор Љујић, члан Месног комитета Пријепоља, долазили су у Нову Варош с намером да тамо формирају партијску ћелију. У кући Кристе Стевовић одржан је састанак са напредним радницима и омладинцима Даутом Мусићем, Хајром Хаџимуртезићем, Радом Борисављевић и Родом Стевовићем, али на том састанку није формирана партијска ћелија.<sup>2</sup> У Новој Вароши је још много раније било напредних људи и комуниста који су радили. Тамо је још 1933. године полиција прогонила Адема Мусића, ковача, као комунисту. Она га је хапсила због његовог рада

<sup>1</sup> Симеун Карамарковић, учитељ, за десет година службовања десет пута је премештан.

\* Изгледа да сам Кораћ није био сигуран да ће присутни до краја бити конспиративни, зато је одложио формирање партијске ћелије у Новој Вароши. Али ови људи су својим радом до тада као и касније доказали да се то могло учинити без бојазни.

са омладином. Здравко Борисављевић, студент права и комуниста који је припадао организацији Београдског универзитета, често је боравио у Новој Вароши. У њој су радили као судијски приправници прво Јосиф Малавић, а затим БацетиК обојица познати борци са Београдског универзитета. Тамо су живели и радили напредни омладинци Даут Мусић, ковач, и Хајро Хашимуртезић, врећар. Ти људи и омладина која се окупљала око њих радили су као комунисти и себе сматрали таквима. Душан Кораћ је одлазио и у Прибој, али ни тамо није успео да формира партијску организацију.

Рад организације Комунистичке партије у Пљевљима полиција је привремено онемогућила већ у јануару 1940. године. Тада је ухапшен у Рудом курир Обласног комитета КПЈ за Санџак који је био упућен у пљеваљску партијску организацију са писмом и пропагандним материјалом. Због тога је секретар партијске организације у Пљевљима Комнен Церовић ухапшен, те је рад привремено обустављен. Овог пута био је ухапшен и учитељ Будо Милићевић. Маја исте године партијска организација у Пљевљима наставила је своју делатност. Дужност секретара ове организације вршио је Велимир Јакић.<sup>3</sup>

Ни партијска организација у Сјеници није дуго радила. Она је септембра 1940. године упутила летак радницима који су радили на изградњи пута. Чланови Партије који су растурали летак сувише су били неопрезни, па их је полиција похапсила. Данило Јауковић и још иеки чланови морали су напустити Сјеницу. Тако је Сјеница убрзо остала без организације Комунистичке партије.

Партијска организација у Пријепољу формирала је 1940. године једну ћелију за Велику Жупу и Сел»ашницу, чији је секретар постао Газо Хасанбеговић, и још једну у Пријепољу, чији је секретар био Велибор Љујић. Тада је формиран и Месни комитет за милешевски срез, чији је секретар постао Љубиша Миодраговић а чланови комитета Велибор Љујић и Бранко Радичевић. Касније је Љубиша Миодраговић отишао у војску, па је за секретара комитета дошао Велибор Љујић, а за члана Ахмо Шеховић. Ову партијску организацију је у јуну 1940. године обишао Блажо Јовановић, члан ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак. Блажо је пре тога одржао састанак са Обласним комитетом КПЈ за Санџак. Из Пријепоља је Блажо Јовановић отишао у Пљевља и тамо одржао састанак са партијском ћелијом. Чланови Партије који су присуствовали састанцима поднели су извепггај о раду по секторима, које је

• Велимир Јакић је био учесник у НОП од 1941. године. Одликован је орденом народног хероја. Умро после ослобођења у Београду.

Јовановић прокоментарисао и дао упутства за даљи рад. Партијске организације у Санцаку у јесен 1940. године обишао је и Душан Кораћ после Пете земаљске конференције која је одржана у Загребу. Он је у овим организацијама говорио о раду Пете земаљске конференције и о њеним закључцима.

Савез комунистичке омладине Југославије у Санцаку основан је тек 1940. године (мада је у Санцаку пре тога било чланова СКОЈ). Владо Поповић, који је тада радио као инструктор ЦК КПЈ у партијској организацији Црне Горе присуствовао је обласној оснивачкој конференцији СКОЈ, која је одржана код Пријепоља. После избора Обласног комитета СКОЈ за Санцак, у који су били изабрани Велибор Љујић, Данило Кнежевић и Ахмо Шеховић, Владо Поповић је одржао састанак и са представницима омладине милешевског среза, на коме је формиран Месни комитет СКОЈ за овај срез, чији је секретар постао Ахмо Шеховић. Владо Поповић се договорио са Данилом Кнежевићем да се ускоро организује омладинска конференција ради формирања Месног комитета скојевске организације у Пљевљима, на коју ће и он доћи. Међутим, Владо Поповић је отишао из Црне Горе на другу дужност пре заказане конференције пљеваљске омладине. Другови из Пљеваља нису имали искуства у раду СКОЈ зато нису ни гфиступили формирању Месног комитета СКОЈ за пљеваљски срез.

Као што се види, на већем делу територије Санцака нису постојале организације Комунистичке партије између два рата иако су постојали повољни услови за њихово оснивање. Истина, у Санцаку није било индустрије, па није било ни индустријског раднигтва. У њему је било мало и занатлијских радаика. Културна заосталост народа била је велика па је у таквој средини владало и сујеверје. Али и поред свега тога, процес осиромашавања захватао је све већи број становиштва и политичка борба се заоштравала. У ту борбу је улазио све шири крут људи, нарочито омладине. Зашто и поред повољних услова у Санцаку нису раније формиране организације Комунистичке партије може се у првом реду објаснити тагме што је у то време ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак мало посвећивао пажње Санцаку и, друго, што су старији комунисти из Сагадака живели и радили изван Саанцака све до 1941. године. Поред овога, и честе полицијске провале у партијској организацији Црне Горе имале су известан утицај на касније формирање организација Комунистичке партије у Санцаку. Али и поред тога, углед и утицај Комунистичке партије све је више растао и тамо где су постојале њене организације и тамо где нису.

Партијске организације у Санџаку водиле су бригу о идеолошко-политичком уздизању својих чланова. Ради тога су редовно одржавани теоретски састанци, на којима су чланови, између осталог, проучавали: национално питање и право народа на самоопредељење, димитровско држање пред класним непријатељем, „Историју СКП (б)“ „Комунистички манифест“, „Развитак социјализма од утопије до науке“, чланке из „Пролетера“ и организационо устројство Комунистичке партије Југославије. Поред овог рада на уздизању својих чланова партијске органиације су развиле активност и у кругу омалдине и у варошима и по селима. Са најактивнијим и најборбенијим омладинцима и омладинкама рад се одвијао у читалачким групама, где је владала велика дисциплина. Добри резултати у раду са омладином постигнути су у Пљевљима, Бијелом Пољу, Пријепољу, Новој Вароши и Новом Пазару. На Београдском универзитету постојао је и актив нагредних студената из Санџака, којим је руководио Рифат Бурџовић Тршо. Састанци за прорађивање тема из марксизма-лењинизма одржавани су једно време у сутурену старе зграде Правног факултета, затим у просторији „Друштва планинара“ у згради Филозофског факултета а понекад и у становима неких студената. Студенти из овога актива радили су за време боравка у Санџаку са омладином, преносећи на њу оно што су научили на дискусионим семинарима у Београду. Поред тога, они су у Санџак односили или слали напредне књиге и партијски материјал.

Партијске организације у Санџаку нису имале других техничких средстава сем понеку писаћу машину. На тим машинама преписиван је и умножаван партијски материјал.

Иницијативом партијске организације у Пријепољу омладина се масовно уписивала у градску читаоницу. На ванредној скупштини 1939. године у управу читаонице изабрани су и комунисти и скојевци, Бранко Радичевић, Милена Цвијовић и Данило Пурић. Од тада је у књижицу читаонице набављана напредна литература, која се под тадашњим условима цензуре штампала у нашој земљи.

Партијске организације у Санџаку посвећивале су посебну пажњу раду са женама. Студенткиње, напредне омладинке из средњих школа и учитељице објашњавале су положај жена у капитализму и како на положај жене гледа радничка класа. У многим местима организовани су састанци са предавањима и разговорима о борби жена радница у Југославији и у другим земљама за боље услове рада и живота, као и за равноправан положај жена у друштву. Поред тога, одржаване су и шире конференције по варошима на којима се говорило о правном положају жена у Југославији. На овим конференцијама жене су доносиле и

одлуке о извесним акцијама, као што су бшш протести против нечовечног поступка према политичким осуђеницима, акције за екупл>ање прилога народне помоћи, протести против концентрационих логора. Партијска организација у Пријепољу упућивала је омладинке да се уписују у скорозамрлу женску подружину. Омладинке су својим радом у овој организацији активирале и старије жене. У Пријепољу је 1940. године одржан велики збор жена, са кога је упућена резолуција влади у Београд. У резолуцији се тражило опште право гласа за жене и изједначење жена са мушкарцима у економским и политичким правима. Омладинке су растурале „Жену данас“ у 50—60 примерака. Полиција је јануара 1941. године забранила рад овој женској подружини.

Партијска организациј у Пљевљима настојала је да напредне жене дођу до изражаја и у „Колу српских се-стара“. Она је у томе и успела. На збору жена у Пљевљима поводом захтева права гласа и за жене, студент права Милена Жугић поднела је реферат о правном положају жена у Југославији. Овакви зборови жена одржани су и у Бијелом Пољу, Мојковцу и Новој Вароши, на којима су доношене резолуције о праву гласа и изједначењу жена са мушкарцима.

Као једну од подесних форми политичког рада партијске организације у Санцаку су користиле излете. Излети су обављани у недељне и празничне дане. На њима су учествовали комунисти, скојевци, напредни занатлијски радници и омладина. На овим излетима даване су политичке информације, затим је извођен културно-уметнички програм. Полиција је покушавала да убаци омладинце који ће је обавештавати шта се ради на овим излетима, али је ретко кад добијала обавештења која је желела.

Спортски клубови и друштва организовали су другарске сусрете и узајамна гостовања. Из ових клубова удаљивани су они који су испољавали реакционарна схватања. Тако је СК „Полимље“ удаљило два најбоља играча због тога што су се определили за Љотићеву странку.

У Пријепољу је 4. августа 1940. године одржана прослава поводом двадесетогодишњице спорта у граду. Организатор ове прославе била је организација Комунистичке партије Пријепоља. На прослави је учествовала омладина из целог Санцака. Свака група омладинаца и омладинки улазила је у варош са песмом. У раним јутарњим часовима тога дана у Пријепољу су се ориле песме: „Да нам живи живи рад“, „Против свега што не ваља ми водимо бој“ и друге. Еило је преко 400 омладинаца и омладинки. На прославу је дошао као гост и фудбалски клуб „Слога“ из Сарајева. У локалу спортског клуба „Полимље“ стајала су три броја зидних

спортских новина. Један број био је посвећен прослави и гостима. У чланку „Добро нам дошли!" писало је: „У јединству омладине села и града, без обзира на веру, оствариће санџачка омладина своје захтеве, који се постављају и пред омладину целог света".

Омладина која је учествовала у прослави сврстала се око три сата после подне у поворку и са песмом прошла кроз град. Она је клицала јединству санџачке омладине, јединству борбене омладине Југославије, клицала је народном спорту, слободи и независности земље. На игралишту је у име пјеваљске спортске омладине Велимир Јакић предао председнику СК „Полимље" Јакши Богдановићу црвену заставу извезену златом, а СК „Слога" из Сарајева бисту играча израђену од белог метала на црној мермерној плочи. Овој свечаности на игралишту СК „Полимље" присуствовало је око 1500 грађана и омладине, први пут у овако великом броју, манифестујући братство и јединство. Неки људи у Пријепољу говорили су да та манифестација омладине личи на „комунистички конгрес". Реакционари су се уплашили и замерили су полицији што је дозволила да прославу искористе „разорни елементи". Увече је у Пријепољу одржана спортска академија са програмом, а после тога је за омладину приређена игранка.

Партијске организације у Санџаку растурале су прогласе КПЈ, Покрајинског комитета и друге не само у варошима него и у селима и по путевима. Јуна 1940. године жан-дармерија из Бијелог Поља обавестила је вишу команду да су растурани комунистички леци у селу Затону и на путу Бијело Поље—Беране. И међу радницима на изградњи пута Пријепоље—Бијело Поље растурани су партијски леци. Због тога је био ухапшен Војислав Булатовић Струњо, који је био запослен на деоници инж. Бадера као фигурант код техничара. Када је Булатовић пуштен из затвора, Бадер га више није примио натраг на посао.

Народни фронт, у коме је Комунистичка партија била доследан борац за слободу народа, ојачао је и кроз борбу за време парламентарних избора. Иако су избори од 5. маја 1935. и од 11. децембра 1938. године спровођени под полицијским терором, народни фронт је у таквој борби ојачао, а народне масе су стекле искуства у борби против реакције и терора. Упоредо са народом у осталим крајевима наше земље, и народ Санџака је тих година био активан у борби против реакционарних режима Јефтића и Стојадиновића. И комунисти у Санџаку су настојали да истакну своје кандидате на листи радничко-сељачке странке, али је полиција то ометала. Због тога су они агитовали и гласали за оне кандидате удружене опозиције који су највише пружали гаранције да ће се борити за права народа и демократске слободе

земље. Такав рад подигао је у народу углед Комунистичке партије и поред тога што она није имала организације у већем делу Санцака. Комунистичка партија помагала је удруженој опозицији да постигне боље резултате на изборима 11. децембра 1938. године.\*

Организације Комунистичке Партије и комунисти у Санцаку упознавали су народ са тековинама Октобарске револуције у Русији. Годишнице октобарске револуције комунисти и омладина су обележавали истицањем црвених застава на видним местима, исписивањем парола на путевима и по градским улицама, као и одржавањем предавања у партијским хелијама, скојевским активима и омладинским групама. Уочи 7. новембра 1940. године исписане су пароле посвећене октобарској револуцији на улицама Пријепоља, затим пароле против рата, који су тада водили фашисти Немачке и Италије, и пароле за савез Југославије са Совјетским Савезом. Реакција је била изненађена и полиција је извршила претресе станова радника, студената и средњошколске омладине. Истицање застава и писање парола вршено је и у другим приликама. Тако су бјелопољски комунисти истакли црвену заставу на букву у Мајсторовини уочи 1. маја 1939. године која се вила неколико дана, а поводом дана омладине септембра 1940. године члан КП Милена Обрадовић предала је тада скојевцу Веселину Булатовићу црвену заставу да је постави на стуб који се налазио на раскрсници у близини гимназије. Булатовић се после пола ноћи успузао и на врх стуба поставио заставу. Када је свануло, у полицији је настала узбуна. Како жандарми нису могли да се попну уза стуб и скину заставу, тражили су надзорника телефонске линије, али се он тога јутра није налазио у граду. Тада су жандарми пуцали у мотку на којој се налазила заства док је нису оборили.

Партијске организације, комунисти, напредни студенти, занатлијски радници, учитељи и напредна омладина настојали су да у свим местима Санцака што шири број људи буде обавелген о циљевима напада фашиста на републикански режим у Шпанији. Народу је објашњавано зашто је велики број комуниста и омладинаца из наше и других земаља отишао у Шпанију да помогне борбу шпанског народа за одбрану републике од насртаја фашисте Франка. У бјелопољском срезу је 14. јула 1938. године одржана комеморација нашим људима који су погинули на бојиштима Шпаније. У оквиру народне помоћи прикупљани су прилози за помоћ Шпанији а касније и за наше људе који су остали у животу и били интернирани у логоре у Француску. Пар-

\* Удружена опозиција је добила у Пљевљима 3.700, Бијелом Пољу 2.600, Пријепољу 1.668, Прибоју 851 гласова.

тијске организације и комунисти појединци организовали су масовне конференције на којима су скупљани потписи грађана и слати захтеви влади у Београд да се борцима за слободу шпанског народа дозволи повратак у земљу, да им се пошаље помоћ како би се спасли гладовања и да се заштите од малтретирања француске полиције у логорима.

У Новом Пазару је 1940. године почео да излази нови лист „Глас Санцака“. Иницијатор за покретање овога листа био је Рифат Бурџовић Тршо. Он је узео за уредника листа Хакију Зејниловића, студента права, који тада код полицијских власти није био забележен као комуниста. Поверено је Срђану Стојевићу, студенту права, да испита могућност пггампања листа у Новом Пазару. Ради тога је тамо одлазио и сам Рифат Бурџовић. Али лист се није могао штампати у Новом Пазару. Први број је штампан у штампарији „Светлост“ у Крагујевцу, изашао је 9. септембра 1940. године. У уводној речи писало је да ће лист помагати становништву Санцака да побољша свој положај и да ће помагати све оне снаге у Санцаку које су себи ставиле у задатак да учине нешто за свој крај. Даље је наглашено да ће лист помагати подизање земље уопште и дати свој допринос на очувању њене националне независности, као и допринос борби за поштовање националних права свих народа у Југославији. На крају се истицало да ће лист писати „о томе колико ради наш сељак и чиме се храни, о томе како се распаљује верска мржња у народу ради интереса појединаца“. Други број „Гласа Санцака“ није могао бити штампан ни у Крагујевцу. Овај број је изашао тек 15. фебруара 1941. године; штампан је у штампарији Василија Димитријевића у Скопљу. Полиција је и за овим бројем трагала, али је лист однесен из штампарије пре него што су обавезни примерци послати државном тужиоцу.

После доласка друга Тита на чело КПЈ почело се радити и на томе да се Комунистичкој партији омогући што шире легално политичко деловање и иступање пред народом. Да би се то остварило, организације Комунистичке партије приступиле су оснивању радничко-сељачке странке. Требало је да она у оквиру удружене опозиције, равноправно, оа осталим странкама иступа, поставља захтеве и заступа интересе радничке класе и селшаштва наше земље. И организације Комунистичке партије у Санцаку радиле су на оснивању радничко-сељачке странке у својој области. Представници Санцака ишли су на оснивачку конференцију ове странке за зетску бановину која је одржана у Подгорици. Иако тада није дошло до њеног оснивања, у бјелополском срезу је радничко-сељачка странка фактички постојала и у народу деловала полулегално. Странка је одржала два саветовања. Једно је одржано у јесен 1939.

године у кући Сава Пешића у Сутивану. На овом саветовању разматрана је политичка ситуација у срезу и говорено је о евентуалном кандидату ако би ускоро били расписани избори за скупштину. Нешто касније одржано је друго саветовање, у кући Вуја Шћекића, у селу Припчићима. На овом саветовању било је одређено да кандидат на листи радничко-сел>ачке странке, ако ускоро дође до избора, буде Љубомир Бакоч, који је тада уживао велики углед у народу. У Пријепољу су Ахмо Шеховић, Милоје Тописировић, Емин Хаџовић и Драго Пурић у име иницијативног одбора тражили одобрење за оснивање радничко-сел>ачке странке за милешевски срез, али је среско начелство одбило њихов захтев.

У данима Чехословачке кризе организације Комунистичке партије у Санцаку, комунисти појединци и други напредни људи организовали су пријављивање добровољаца за одбрану независности Чехословачке. Одржавани су зборови и у оним местима у којима није постојала партијска организација и са њих су слати захтеви владама Совјетског Савеза, Енглеске, Француске и Југославије да се не дозволи фашистичким управљачима Немачке да униште независност Чехословачке републике. Слата су писма и чехословачкој амбасади у Београду, у којима су људи и омладина из Санцака изражавали своју спремност да помогну борбу чехословачког народа за одбрану Чехословачке. Људи су носили на реверима капута траке на којима је писало: „Бранићемо Чехословачку!“.

После напада хитлеровске Немачке на Пољску, чиме је и почео Други светски рат, у нашој земљи су трговци и шпекуланти прикривали животне намирнице и другу робу, изазивајући у народу неспокојство и узбуђење због несташица животних намирница. Шпекуланти су сакривене намирнице и другу робу продавали по високим ценама. Због тога је у народу расло незадовољство против режима који не стаје на пут овим потекулантима. Влада је била присиљена да донесе уредбу о сузбијању шпекулације. Партијске организације и комунисти у Санцаку су повели одлучну борбу против трговаца шпекуланата.

Септембра 1940. године оргакизација Комунистичке партије пљеваљског среза организовала је омладински збор у селу Жидовићима поводом годишњице напада хитлеровске Немачке на Пољску. На збору је присуствовало преко 150 о.младинаца. На њему је говорено о фашистичкој опасности за нашу земљу. Указано је шта је дужност омладине у том моменту као и то да треба да се сврста у редове бораца за одбрану независности Југославије. Тога лета комунисти су организовали и један велики манифестациони скуп омладине из колашинског, андријевачког, беранског и бјелопољског

среза на Гановачи код Биоградског језера. На скуп је дошло око 2.000 омладинада и омладинки. На њему је говорио Милутин Лакићевић. Жандарми су покушали да растуре скуп када је развијен транспарент са паролом о борби омладине за слободу, али им то није успело. После збора омладина је све до мрака остала на месту, проводећи време у игри и песми.

У току 1940. и почетком 1941. године партијска организација у Пљевљима је преко секретара Велимира Јакића одржавала везу са комунистима у воједи. Они су активно радили у војним јединицама према упутствима партијске организације из Пљеваља. У пљеваском гарнизону је формирана и партијска ћелија.

Насупрот раду организација Комунистичке партије у Санцаку, комуниста, омладине и свих патриота који су у народу дизали дух отпора против фашистичке опасности, било је људи који су деловали као петоколонаши у корист хитлеровске Немачке или мусолинијевске Италије. Они су иступали под маском патриотизма и били главни ослонац режиму све до 27. марта 1941. године. У неким местима било је петоколонаша који су радили заједно и били чврсто повезани међу собом, на пример у Новом Пазару и Тутину. У штавичком срезу петоколонаши су 1939. године одржали један састанак, на коме су донете одлуке о мерама у случају рата. Тада је одлучено да се предузму све мере за припајање овога краја Албанији.

Народ у Санцаку дочекао је 27. март 1941. године са олакшањем и надом. У свим варошима већи број грађана излазио је на улице и манифестовао за слободу и демократију, а демонстрирао против дотадашњег ненародног режима Цветковић—Мачек, који је припремао предају земље немачким и италијанским освајачима. У Новом Пазару, манифестације су у почетку биле мирне са паролама за нову владу и краља, али су убрзо добиле карактер демонстрација против освајачког рата Немачке и Италије. Манифестанти су тражили да се склопи војни савез са Совјетским Савезом, и да се поведе одлучна борба против петоколонаша. Увече, омладина је прошла главним улицама са бакљама. Са митинга у Бијелом Пољу и Мојковцу упућени су телеграми влади у Београду да се поништи уговор Цветковић—Мачек о приступању Југославије тројном пакту. Манифестације и зборови одржани су и у другим местима Санцака.

Родољубиви народ Санцака био је спреман да се одупре сваком насртају фашиста на Југославију. Комунистима је било јасно да се приближава рат, зато су приступили спровођењу директива КПЈ. Организације Комунистичке партије у Санцаку, као и комунисти појединци, тамо где није било организација, спроводили су директиву Централ-

ног комитета да се сви чланови и сви они који су блиски комунистима јављају у војску или да се на неки други начин ставе у службу за одбрану земље уколико нису способни да буду у војним јединицама.

У то време у целом Санџаку било је око 100 чланова Комунистичке партије<sup>5</sup> и око 250 чланова СКОЈ®. Иако је организација Комунистичке партије у Санџаку била мало-бројна, њен углед у народу био је велики. Само се тако и може објаснити брзо и бројно повећање чланства после окупације и почетак устанка већ 1941. године, упоредо са отпочињањем борбе у другим крајевима наше земље.

<sup>5</sup> Организација у Бијелом Пољу имала је око 60 чланова, у Пријепољу 25, у Пљевљу 11. У осталим местима било је чланова појединачно, али нису постојале партијске организације.

• У бјелопољској скојевској организацији било је око 150 чланова, у пљеваљској око 50, у пријепољској око 50.